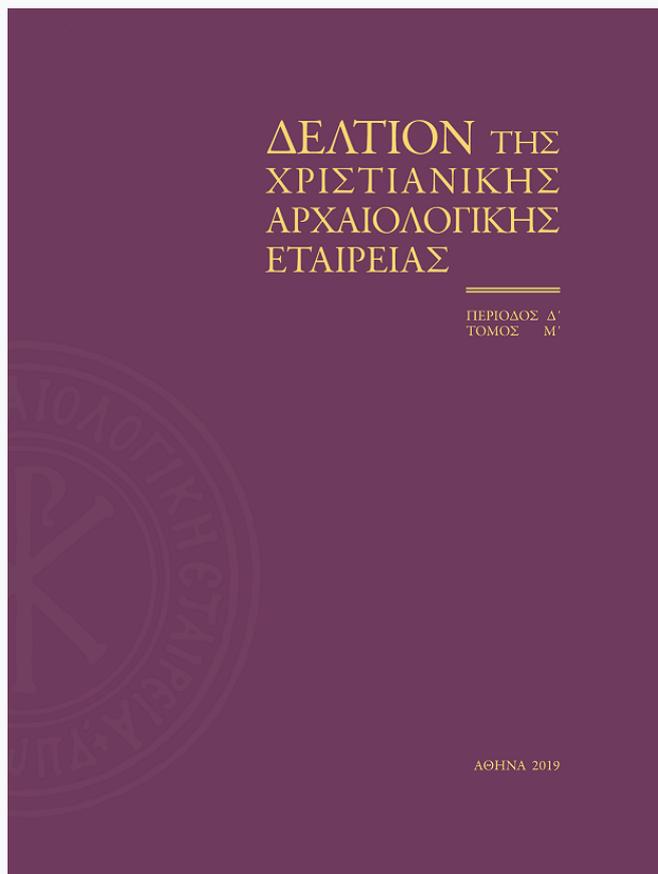

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Το οχυρό της Ζαραφώνας στον Πάρνωνα Λακωνίας

Γιώργος Κ. ΝΙΚΑΣ (*Giorgos K. NIKAS*), Νεκτάριος Ι. ΣΚΑΓΚΟΣ (*Nektarios I. SKAGOS*)

doi: [10.12681/dchae.21818](https://doi.org/10.12681/dchae.21818)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΙΚΑΣ (Giorgos K. ΝΙΚΑΣ) Γ. Κ., & ΣΚΑΓΚΟΣ (Nektarios I. SKAGOS) Ν. Ι. (2019). Το οχυρό της Ζαραφώνας στον Πάρνωνα Λακωνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 103–138.
<https://doi.org/10.12681/dchae.21818>

ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΤΗΣ ΖΑΡΑΦΩΝΑΣ ΣΤΟΝ ΠΑΡΝΩΝΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Στην παρούσα εργασία γίνεται περιγραφή και αναλυτική εξέταση των τυπολογικών, κατασκευαστικών και μορφολογικών στοιχείων του οχυρού της Ζαραφώνας, με σκοπό την προσέγγιση της οικοδομικής τεχνικής και της αρχιτεκτονικής των οχυρώσεων, σε σχέση με το επίσημο αρχιτεκτονικό ιδίωμα του Δεσποτάτου του Μορέως καθώς και με τις επιρροές της φραγκικής παρουσίας στην περιοχή.

Λέξεις κλειδιά

15ος αιώνας, 16ος αιώνας, οχυρωματική αρχιτεκτονική, Πελοπόννησος, Λακωνία, Πάρνωνας, Ζαραφώνα.

Based on the description and analytical examination of the typological, structural and morphological elements of the fortress of Zaraphona, this paper attempts to approach the construction history and architecture of the fortifications, in relation to the official architectural style of the Despotate of Morea, as well as the influences of the Frankish presence in the region.

Keywords

15th century; 16th century; military architecture; Peloponnese; Laconia; Parnonas; Zarafona.

Α. Το οχυρό της Ζαραφώνας έχει αποτελέσει αντικείμενο αναφοράς ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα¹.

Η πρώτη ουσιαστική εξέτασή του έγινε το 1930 από τον Α. Βον², ο οποίος προέβη στη φωτογράφιση και

* Γιώργος Κ. Νίκας, MSc αρχιτέκτων μηχανικός ΕΜΠ, geonikas21@gmail.com, Νεκτάριος Ι. Σκάγκος, MSc αρχαιολόγος, nekskag@yahoo.gr

** Η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε στο 38ο Συμπόσιο ΧΑΕ, βλ. Γ. Νίκας – Ν. Σκάγκος, «Το οχυρό της Ζαραφώνας στη Λακωνία», 38ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2018, 85-86. Θεομές ευχαριστίες εκφράζονται στον ομότιμο καθηγητή Μανόλη Κορρέ για την καθοδήγηση ως προς την οικοδομική αναγνώριση και ανάλυση του μνημείου, και για τη γενικότερη συμβολή του στην πορεία της έρευνας, στον καθηγητή Σταύρο Μαμαλούκο για τις πολύτιμες παρατηρήσεις, τη διάθεση υλικού από το προσωπικό του αρχείου και την αμέριστη βοήθειά του, καθώς και στη δρ αρχαιολόγο Εναγγελία Ελευθερίου για την πολλαπλή συνδρομή της. Επίσης, ευχαριστούμε τους κριτές της μελέτης για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

¹ Α. Αδαμαντίου, «Εργασία εις Μυστράν (1906)», ΠΑΕ 1906, 170: «εις τὸ χωρίον Ζαραφώνα τοῦ δήμου ἅλιν Θεραπνῶν, πέραν τοῦ Γερακίου, βυθισμένον εἰς ἐρημίαν ὄρεων, ὅπου οὐδεὶς ἀρχαιολόγος ποὺς ἐπάτησε, σῶζονται λείψανα σημαντικὰ βυζαντινῶν

ναῶν καὶ τιμαριωτικοῦ ἀρχοντικοῦ κάστρου, γραφαὶ ἀξιοσπούδαστοι ἐπὶ τοίχων τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας (θέρος 1906)». Μνεῖα τοῦ οχυροῦ γίνεται ἐπίσης ἀπὸ τα μέλη τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, βλ. Α. J. B. Wace – F. W. Hasluck, «Laconia: II. Topography», *BSA* 15 (1908-1909), 165. J. J. E. Hondius – M. A. Hondius-van Haeften, «Laconia. II. Notes on Topography», *BSA* 24 (1919-1921), Supplement, 145. Τον Ἀπρίλιο τοῦ 1920 ὁ Α. Ορλάνδος σχεδίασε καὶ φωτογράφησε τὸ οχυρό, βλ. Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Ἀρχεῖο Α. Ορλάνδου, φάκ. Λακωνία (τέσσερα σκαριφήματα: ἀνατολική ὄψη καὶ κάτοψη τοῦ οχυροῦ, κάτοψη α' καὶ β' στάθμης τοῦ πύργου) φάκ. Ζαραφώνα/Ζαρούχλα (δύο ἀρνητικά φωτογραφιών καὶ τέσσερις φωτογραφίες τοῦ οχυροῦ, ἡ μία ἐκ τῶν ὁποίων φέρει τὴν ἡμερομηνία 17.4.1920).

² Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Α. Βον στὴ Ζαραφώνα ἐγένετο στὸ διάστημα 19-26 Ἰουλίου 1930: ἘΦΑ, Archives, PEL 1, 1925-1931, Voyage et exploration de la Morée franque (1925-1931), par Α. Bon, «Compte rendu d'un voyage dans le Péloponnèse. Itinéraire suivi: Monemvasie, Molaï, Geraki, Zaraphona, Chrysapha, Sparte» (Athènes 28.7.1930), φφ. 1-2. Βλ. ἐπίσης Μ. Ch. Delvoye, «Appendice III. Historique sommaire des fouilles et travaux de l'École pendant son second

τη συνοπτική περιγραφή του υποστηρίζοντας ότι κατασκευάστηκε μετά τη φραγκοκρατία, και συγκεκριμένα κατά την περίοδο της ανακατάληψης της Λακωνίας από τους Βυζαντινούς³, στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα⁴. Το 1953 ο Κ. Andrews θεώρησε ότι χρονολογείται μετά τον 13ο αιώνα⁵, ενώ αργότερα οι ερευνητές του Laconia Survey (1983-1988) υποστήριξαν ότι ανήκει στην περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας⁶. Το 2008 ο Σ. Μαμαλούκος φωτογράφησε συστηματικά και αποτύπωσε συνοπτικά το μνημείο, θέτοντας τις βάσεις για μια εμπειριστατωμένη μελέτη του. Το 2011 ο Ν. Σκάγκος παρουσίασε τα πορίσματα της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνάς του, τεκμηριώνοντας την κατασκευή των οχυρώσεων επί Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου καθώς και τις επεμβάσεις που έγιναν στα τέλη του 15ου και στα μέσα του 16ου αιώνα, στο πλαίσιο τριών διαδοχικών βενετοτουρκικών πολέμων, στη διάρκεια των οποίων η Ζαραφώνα γνώρισε την εναλλαγή της κυριαρχίας Βενετών και Τούρκων⁷. Το

2017 ο Γ. Νίκας πραγματοποίησε την αρχιτεκτονική αποτύπωση και εξέταση των οχυρώσεων, προσεγγίζοντας κατασκευαστικά και αναστηλωτικά ζητήματα⁸. Με δεδομένο ότι μέχρι σήμερα το μνημείο δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης, η παρούσα εργασία εστιάζει στην ιστορική, αρχαιολογική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωσή του, με σκοπό να διαγνωστεί η θέση του στην οχυρωματική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου του Μορέως.

Β. Το οχυρό βρίσκεται στην κορυφή απότομου ασβεστολιθικού λόφου (υψόμετρο 748 μ.)⁹, που φέρει την ονομασία Πύργος¹⁰, στις νοτιοδυτικές υπώρειες του όρους Πάρωννα και σε απόσταση περίπου 2 χλμ. νότια του οικισμού της Ζαραφώνας¹¹ (Εικ. 1, 2). Δεσπόζει μέσα σε εύφορο πεδίο με καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπους, και έχει οπτική επαφή με το οροπέδιο του Γερακίου και την πεδιάδα του Έλους στον μυχό του Λακωνικού κόλπου. Είναι ευπρόσιτο από βορρά μέσω αμαξιτής οδού που ακολουθεί σχεδόν την πορεία του παλαιού μονοπατιού, της Βλαχόστρατας. Η θέση του είναι κομβική και στρατηγική, καθώς βρίσκεται στο σημείο διασταύρωσης δύο κύριων οδών που συνέδεαν,

demi-siècle (1896-1946)», *BCH* 71 (1948), 242. Πρβλ. A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (BÉFAR fasc. 213), Παρίσι 1969, vii-viii.

³ Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 512, πίν. 159.1a-b, και κυρίως 661, όπου σημειώνει: «ce n'est pas que nous le considérons comme d'origine franque: il a certainement été construit après que la Laconie eut été reprise par les Grecs, et ne peut être antérieur à cette époque».

⁴ Bon, «Compte rendu», ό.π. (υποσημ. 2), φ. 2.

⁵ K. Andrews, *Castles of the Morea* (Gennadeion Monographs IV), The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1953, 10, 226. Επισημαίνεται ότι ο ίδιος διεξήγαγε την έρευνά του τα έτη 1948-1951 και είχε υπόψη του το ανέκδοτο μέχρι τότε έργο του A. Bon, βλ. ό.π., vii. G. R. Bugh, «Foreword», K. Andrews, *Castles of the Morea*, Revised Edition, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 2006, ix.

⁶ G. Shipley, «Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis», W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, Π: *Archaeological Data* (BSA, Supplementary 27), Λονδίνο 1996, 286 αριθ. θέσης FF62, 287 εικ. 23.13.

⁷ Ν. Ι. Σκάγκος, «Νέα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία για το οχυρό της Ζαραφώνας», *Διεθνές Συνέδριο "Οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος-15ος αιώνας)"* (Ισθμός Κορίνθου 30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011), *Περίληψεις*, Κόρινθος 2011, 62-63. Η μελέτη του Ν. Ι. Σκάγκου με τίτλο «Το οχυρό της Ζαραφώνας στον Πάρωννα Λακωνίας. Νέα ιστορικά

και αρχαιολογικά στοιχεία», είχε υποβληθεί για δημοσίευση στα *Πρακτικά* του εν λόγω Συνεδρίου, των οποίων όμως η έκδοση δεν τελεσφόρησε.

⁸ Γ. Νίκας, *Υστεροβυζαντινό οχυρό στην Καλλιθέα (Ζαραφώνα) Λακωνίας* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΔΠΜΣ – Προστασία Μνημείων, Συντήρηση και Αποκατάσταση Ιστορικών Μνημείων και Συνόλων, Αθήνα 2017.

⁹ A. Philippson – E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften, Eine Landeskunde*, III, *Der Peloponnes*, Frankfurt am Main 1959, 475.

¹⁰ ΓΥΣ φ.χ. Γκοριτσά, 1992, κλ. 1:50.000.

¹¹ Η αποκατάσταση της ιστορικής ονομασίας του οικισμού έγινε με το ΦΕΚ 18/Α΄/10.8.2017. Στις αρχές του 20ού αιώνα η επίσημη ονομασία ήταν Ζαραφώνα (ΦΕΚ 261/Α΄/31.8.1912) και αργότερα Καλλιθέα, βλ. σχετ. ΦΕΚ 287/Α΄/10.10.1955. Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, *Στοιχεία συστάσεως και εξέλιξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, αριθ. 29, Ν. Λακωνίας, Αθήνα 1961, 242-243. Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια* (Hόρος: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη), Αθήνα 2001, 171 αριθ. 1333. Για την ετυμολογική προέλευση του τοπωνυμίου, βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982, 155. Πρβλ. Χ. Π. Συμεωνίδης, *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων*, Α΄, Λευκωσία – Θεσσαλονίκη 2010, 540.

Εικ. 1. Οχυρό Ζαραφώνας. Άποψη από Β.

αντίστοιχα, τη Μονεμβασία με το Νίκλι-Μουχλί¹² και τον Μυστρά με το Λεωνίδιο, και μάλιστα βρίσκεται στο μέσον της διαδρομής τους¹³. Στις ανατολικές υπώρειες

¹² *A Handbook of Greece, I, The mainland of old Greece and certain neighbouring islands*, compiled by the Geographical Section of the Naval Intelligence Division, Naval Staff, Admiralty, Λονδίνο [1918], 445-446, 456-459.

¹³ Ο.π., 445-446, 456-459, κυρίως 446, 458. Βλ. και Ι. Δ. Σταματάκης, *Πίναξ χωρογραφικός τῆς Ἑλλάδος, Περιέχων τὰ Ὄνόματα, τὰς Ἀποστάσεις καὶ τὸν Πληθυσμὸν τῶν Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων καὶ Χωρίων*, Αθήνα 1846, 59. Ι. Ρ. Ραγκαβής, *Τὰ Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική καὶ στατιστική τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος*, Β', Αθήνα 1853, 467. Ι. Ε. Νουχάκης, *Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθεὶς καὶ ἐκδοθεὶς ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν*, Αθήνα 1885, 96. Ο ἴδιος, *Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθεὶς καὶ ἐκδοθεὶς ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν*, Αθήνα ²1890, 213. Ο ἴδιος, *Ἑλληνικὴ χωρογραφία, γεωγραφία, ἱστορία, στατιστικὴ πληθυσμοῦ καὶ ἀποστάσεων*, Αθήνα ³1901, 731.

του λόφου διέρχεται αρχαία αμαξήλατη οδός και καλντερίμι της τουρκοκρατίας¹⁴, στοιχεία που δείχνουν τη διαχρονική αξία της διάβασης στη σύνδεση του οροπεδίου του Γερακίου με τη νότια Κυνουρία, την Τσακωνιά¹⁵. Το οχυρό της Ζαραφώνας εξασφάλιζε μαζί με το κάστρο του Γερακίου και τους πύργους στην Πέρπενη (σημ. Καλλονή)¹⁶ και στον Άγιο Βασίλειο

¹⁴ Γ. Α. Πίκουλας, «Βυζαντινά λιθόστρωτα», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη βυζαντινή Μάνη (Καραβοστάσι Οιτύλου 21-22 Ιουνίου 2008)*, Πρακτικά, επιμ. Ε. Π. Ελευθερίου – Α. Μέξια, Σπάρτη 2008-2009, 85-86. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, VII, Άμστερνταμ 1991, 139.

¹⁵ Γ. Α. Πίκουλας, *Τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνικῆς* (Ἡὸρος: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη), Αθήνα 2012, 189-193 αριθ. 31, κυρίως 192. Για το οδικό δίκτυο της περιοχής κατά την αρχαιότητα, που σχεδόν συμπίπτει με το μεσαιωνικό, βλ. Πίκουλας, ὁ.π., 195, 198, 201, 467-468.

¹⁶ Για τον πύργο στην Πέρπενη, στη θέση Βράχος ή Πύργος/ Παλιόπυργος, βλ. ενδεικτικά Hondius – Hondius-van Haeften,

Εικ. 2. Οχυρό Ζαραφώνας. Άποψη από ΝΔ.

Κυνουρίας, αντίστοιχα¹⁷, τον έλεγχο των ορεινών διαβάσεων στον νοτιοδυτικό Πάρωνα. Παράλληλα, εξυπηρετούσε στην προστασία του οικισμού της Ζαραφώνας, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά στον χρυσόβουλλο λόγο που απέλυσε το 1301 ο Ανδρόνικος

Β΄ Παλαιολόγος υπέρ της μητρόπολης Μονεμβασίας¹⁸, και αργότερα, το 1391/2, στον αργυρόβουλλο ορισμό του δεσπότη Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου για τη

«Laconia», ό.π. (υποσημ. 1), 145. Shipley, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 6), 286 αριθ. θέσης FF63. Γ. Α. Πίκουλας, «Τὰ ὄρια τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας», *ΛακΣπουδ* II (1996), 86. Ο ίδιος, *Τὸ ὀδικὸ δίκτυο*, ό.π. (υποσημ. 15), 188.

¹⁷ Για τον πύργο στον Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας, στη θέση Κάστρο, βλ. ενδεικτικά, Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Βιβλίο 2 καὶ 3. Κορινθιακὰ – Λακωνικά*, Αθήνα ²1976, 418 σημ. 2 και εικ. 421. Ι. Θ. Σφηκόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ*, Αθήνα ²1987, 216-218. Π. Β. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, ΥΠΠΟ – ΤΑΠΑ (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 43), Αθήνα ²1990, 155, 157 και σημ. 499, πίν. 68β. Shipley, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 6), 281 αριθ. θέσης BB31. Α. Μπάλλας, «Κάστρα τῆς Κυνουρίας.

Ἐπισκόπηση τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων τῆς Τσακωνιάς», *Πελοποννησιακά ΚΣΤ* (2001-2002), *Μνήμη Σταύρου Σ. Νιάρχου. Τιμητικόν Αφιέρωμα*, Αθήνα 2002, 198-201, όπου χρονολογεί, εσφαλμένα, τον πύργο στην τουρκοκρατία. Ι. Ε. Δημακόπουλος, ««Πύργοι»»: Οἱ ὄχυρὲς κατοικίες τῆς προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου», *Scripta Minora. Ἐρευνες στην αρχιτεκτονική και ἔργα για τη συντήρηση των μνημείων* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 88), Αθήνα 2005, 291 εικ. 44, 293-294. *Κάστρα Αργολίδας, Αρκαδίας και Κορινθίας*, επιστ. επιμ. Δ. Αθανασοῦλης, Αθήνα 2015, Γλυππία, Πύργος, http://ecastles.culture.gr/mobilecontent/-/asset_publisher/XHdEYy6aof01/content/glyppia-pyrgos (προσπελάσιμη στις 31.12.2018).

¹⁸ F. Miklosich – I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, V, Vindobonae 1887, 164-165. Βλ. και Χ. Καλλιγά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, μτφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα 2003, 296-297, 350-351 αριθ. 16. Στον πυρήνα

Μονεμβασία και τους κατοίκους της περιφέρειάς της¹⁹.

Η πρώτη γνωστή μνεία του οχυρού γίνεται σε έναν βενετικό κατάλογο κάστρων και οικισμών του Μοριά, του έτους 1463²⁰ η θέση *Serenes vel Seraphona* ταυτίζεται με τη Ζαραφώνα²¹, η οποία, μαζί με άλλους τόπους της περιφέρειας της Μονεμβασίας, είχε τεθεί υπό την κυριαρχία των Βενετών λίγο πριν την έναρξη του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (28 Ιουλίου 1463 – 25 Ιανουαρίου 1479). Το οχυρό της Ζαραφώνας είχε μεγάλη στρατηγική σημασία για τους Βενετούς, καθώς έλεγχε τη διάβαση από το Γεράκι στο εσωτερικό της Τσακωνιάς, κατεξοχήν ζωτικής ενδοχώρας της Μονεμβασίας που εξασφάλιζε από βορρά τα νώτα της μεσαιωνικής πόλης. Στο πλαίσιο της βενετοτουρκικής συνθήκης ειρήνης, τον Απρίλιο του 1479, η Ζαραφώνα συγκαταλέγεται στους τόπους που οι Βενετοί παραχώρησαν

στους Τούρκους²². Οι τελευταίοι, στην προσπάθειά τους να εξαλείψουν το ενδεχόμενο οιασδήποτε αντίστασης, μέχρι τον Ιανουάριο του 1483 προέβησαν στην καταστροφή των οχυρών που βρίσκονταν στη μεθόριο των κτήσεών τους με τη βενετοκρατούμενη Μονεμβασία, όπως η Ζαραφώνα²³. Στον χειρόγραφο χάρτη του Battista Agnese, ωστόσο, του έτους 1554, σημειώνεται ο πύργος της Ζαραφώνας (*torre de Sarofona*)²⁴ και ως εκ τούτου φαίνεται ότι διατηρούσε τη στρατηγική και αμυντική σημασία του στην περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας. Η επόμενη μνεία του, με την ονομασία *Rygos*, απαντά στον χάρτη που εξέδωσαν το 1832 τα μέλη της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στον Μοριά²⁵.

του οικισμού βρίσκεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με νάρθηκα, στην οποία διακρίνονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις –των πρωτοβυζαντινών, μεσοβυζαντινών (10ος αιώνας), υστεροβυζαντινών (14ος αιώνας) και μεταβυζαντινών (18ος αιώνας) χρόνων–, βλ. σχετ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Ανατολίζουσαι βασιλικαί τῆς Λακωνίας», *ΕΕΒΣ Δ΄* (1927), 342-351. D. Hayer, «La Dormition – de – la Vierge de Zaraphona (Laconie): Des éléments nouveaux», *BZ* 80 (1987), 360-370.

¹⁹ Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, ό.π. (υποσημ. 18), 171-174, κυρίως 172, 173. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1 (CFHB 12.1), Βιέννη 1975, 233. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις διὰ τὰ προνόμια τῆς Μονεμβασίας», *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι 25-31.5.1980, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 6*, Β΄, Αθήνα 1981-1982, 161-163. L. Maksimović, «Ἡ Μονεμβασία καὶ ἡ κοινωνικο-οικονομικὴ φυσιογνωμία τῆς βυζαντινῆς πόλης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων», *Βυζαντιναὶ Μελέται 2* (1989), 109-112. Καλλιγιά, *Βυζαντινὴ Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 18), 207-208, 352 αρ. 23.

²⁰ Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Βερολίνο 1873, 203 (β΄ κατάλογος 1463). E. Fenster, «Nochmals zu den venezianischen Listen der Kastele auf der Peloponnes», *BZ* 72 (1979), 321 και σημ. 3.

²¹ Για την ταύτιση, βλ. και W. McLeod, «Castles of the Morea in 1467», *BZ* 65 (1972), 362. Επισημαίνεται ότι η Ζαραφώνα εσφαλμένως ταυτίστηκε από τους εκδότες των βενετικών καταλόγων του 15ου αιώνα με τη θέση Zorerer [κατάλογος 1450, Fenster, «Kastele», ό.π. (υποσημ. 20), 329], γνωστή και ως Gurenas [α΄ κατάλογος 1463, Hopf, *Chroniques*, ό.π. (υποσημ. 18), 202], είτε Serenes (κατάλογος 1467, Hopf, ό.π., 206. McLeod, ό.π., 362 Fenster, ό.π., 328) ή Seremes, Sorenes και Sorentes [κατάλογος 1469, A. Carile, «Una lista toponomastica di Morea del 1469»,

St Ven 12 (1970), 392, 402], η οποία καταχωρίζεται ανάμεσα στον Λογανίκο και στη Βρύση ή στο Καστρί του βορείου Ταϊγέτου. Η τελευταία αυτή θέση ταυτίζεται με τον οικισμό της Αγόριανης και τον άλλοτε εκεί σωζόμενο πύργο, όπως προκύπτει και από τον χάρτη του Battista Agnese του 1554 [Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 9], όπου σημειώνεται η θέση gogenes ανάμεσα στην Κοτίτσα (coziza) με τον γειτονικό Λογανίκο (loganico) και τη Βρύση (vrisii) με το πλησιόχωρο Καστρί (castri). Για τα βυζαντινά οχυρά και τους οικισμούς του βορείου Ταϊγέτου, βλ. ενδεικτικά Ν. Ι. Σγάγκος, «Ἡ ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὴ νότια Πελοπόννησο τὸ 1460», *Πρακτικὰ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν (Ξηροκάμπι Λακωνίας 28 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2004), ΛακΣπουδ – Παράρτημα 14*, Β΄, Αθήνα 2006, 33-38. Ο ίδιος, «Ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια στὴ Λακωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους», *Διεθνῆς Συμπόσιο, Μονεμβάσιος Οἶνος – Μονοβασ(ι)ά – Malvasia (Αθήνα 19-20 Μαΐου 2006)*, επιμ. Η. Αναγνωστάκης [Οἶνον ἱστορῶ V, ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 17], Αθήνα 2008, 247 και σημ. 104. Ν. Ι. Σγάγκος, «Ἡ ἐκστρατεία τῶν Οθωμανῶν στὸν Μοριά τὸ 1460. Ἡ προέλαση στὴ βόρεια Λακεδαίμονα», *Πρακτικὰ Α΄ Αρχαιολογικῆς καὶ Ἱστορικῆς Ημερίδας «Αρχαιολογικὴ καὶ Ἱστορικὴ Περιήγηση στὴ βόρεια Λακεδαίμονα» (Αγόριανη 13 Αυγούστου 2010)*, επιμ. Ν. Ι. Σγάγκος, Ἐξωραϊστικὸς Πολιτιστικὸς Σύλλογος Αγόριανης – Δήμος Πελλάνας, Αγόριανη 2010, 79 και σημ. 43, πίν. 8.

²² C. N. Sathas, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, VI, Παρίσι 1884, 214.

²³ Ό.π., 235.

²⁴ Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 34, πίν. 9.

²⁵ *Carte de la Morée* (rédigée et gravée au dépôt général de la guerre d'après la triangulation et les levés exécutés en 1829, 1830, et 1831 par les officiers d'état-major attachés au Corps d'occupation par ordre de M. Le Maréchal Duc de Dalmatie Ministre de la Guerre, sous la direction de M. le Lieutenant Général Pelet), Παρίσι 1832, Echelles 1.200000. Πρβλ. Δημακόπουλος, «"Πύργοι"», ό.π. (υποσημ. 17), 294 αριθ. 14, όπου εσφαλμένως θεωρεί ότι το τοπωνύμιο δεν ταυτίζεται με το οχυρό.

Στη θέση του οχυρού έχουν διαπιστωθεί ίχνη ανθρώπινης παρουσίας ήδη από τους αρχαίους χρόνους²⁶. Κατά την πρόσφατη έρευνα, στη νοτιοδυτική πλευρά της κορυφής, πέριξ του τριγωνομετρικού της ΓΥΣ, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα τουλάχιστον πέντε κτισμάτων²⁷, τα οποία, σε συνδυασμό με τη διάσπαρτη κεραμική (αποτμήματα κεράμων με μελανή και καστανή βαφή, άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, τα οποία στην πλειονότητά τους ανήκουν σε χρηστικά αγγεία, ενώ ελάχιστα σε μικκύλα), δείχνουν την ύπαρξη οικιστικής εγκατάστασης των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Η εγκατάσταση αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την αρχαία αμαξήλατη οδό που διέρχεται χαμηλότερα στο Κακόρεμα²⁸. Επισημαίνεται ότι πλήθος κεράμων με μελανή και καστανή βαφή και ελάχιστα άβαφα όστρακα έχουν χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία του οχυρού. Επίσης, στα βαθμιδωτά άνδρα των ανατολικών κλιτύων του λόφου, όπου εντοπίζεται πηγή νερού και φρέαρ, σωροί λίθων, αποτμήματα κεράμων και ελάχιστα άβαφα όστρακα δείχνουν την ύπαρξη μικρού μεγέθους οικιστικής εγκατάστασης των βυζαντινών χρόνων.

Γ. Το οχυρό της Ζαραφάνας έχει ακανόνιστο ημισφαιρικό σχήμα στην κάτοψη και έκταση 980 τ.μ. (Εικ. 3). Στον πυρήνα του, υψηλός τριώροφος πύργος αποτελεί το έσχατο σημείο άμυνας, το *καταφύγιον*, ενώ τέσσερις μικροί πύργοι ενισχύουν την αμυντική ζώνη περιμετρικά. Στα βόρεια του κεντρικού πύργου βρίσκεται

η πύλη εισόδου, ενώ στα νότια υπάρχει μικρότερη φραγμένη πυλίδα. Σε επαφή με τη νότια πλευρά του κεντρικού πύργου σώζονται τα κατάλοιπα διώροφου κτηρίου-κατοικίας.

Ο κεντρικός πύργος έχει εξωτερικές διαστάσεις 7,75×7,65 μ., μέσο πάχος τοιχοποιίας 0,65 μ. και μέγιστο εξωτερικό ύψος 18,20 μ. Στην πρώτη στάθμη μια θολωτή στέγνα, με διαστάσεις 3,50×3,25 μ., συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα μέσω κυκλικού πήλινου υδαταγωγού, εντοιχισμένου στην τοιχοποιία και εμφανούς στον νότιο τοίχο και στο δάπεδο του ορόφου (Εικ. 4, 10, 11). Ο όροφος διαιρείται μέσω υψηλού τοξωτού ανοίγματος σε δύο επιμήκεις χώρους, οι οποίοι καλύπτονται με ασπίδες επί λοφίων που εδράζονται σε αβαθή τόξα κατά τον άξονα Β-Ν και σε καμάρες κατά τον άξονα Α-Δ (Εικ. 5, 6). Στο τύμπανο του βορειοανατολικού αψιδώματος προβάλλει τεταρτοκυκλικό τόξο (Εικ. 10), στο οποίο βαίνει λίθινη κλίμακα που εξυπηρετεί την εσωτερική επικοινωνία της δεύτερης και τρίτης στάθμης (Εικ. 5, 8). Το πρώτο πάτημα της κλίμακας έχει υψομετρική διαφορά 1,23 μ. από το δάπεδο²⁹ (Εικ. 7) και εισχωρεί στην ανατολική παραστάδα του ορόφου καθώς και στη βορειοανατολική γωνιακή παραστάδα της ανώτερης στάθμης (Εικ. 9, 10). Το μεγαλύτερο τμήμα της καλύπτεται με χαμηλωμένο ημισφαιρικό θόλο³⁰, που σώζεται εν μέρει, ενώ το κάτω άκρο της με τεταρτοκυκλικό τόξο. Τυπολογικά, η κλίμακα και το τοξωτό άνοιγμα που διαμορφώνεται στην άνω απόληξη της (Εικ. 10), έχουν μεγάλη συνάφεια με ανάλογα στοιχεία που απαντούν στον πύργο του αρχοντικού «Παλατάκι» στον Μυστρά³¹.

²⁶ Shipley, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 6), 286 αριθ. θέσης FF62, όπου αναφέρεται η ανεύρεση οψιανού και λίθινων εργαλείων της Εποχής του Χαλκού καθώς και κεραμικής των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, κυρίως στην ανατολική πλευρά του λόφου, στην οποία πιθανολογείται η ύπαρξη λατρευτικού χώρου.

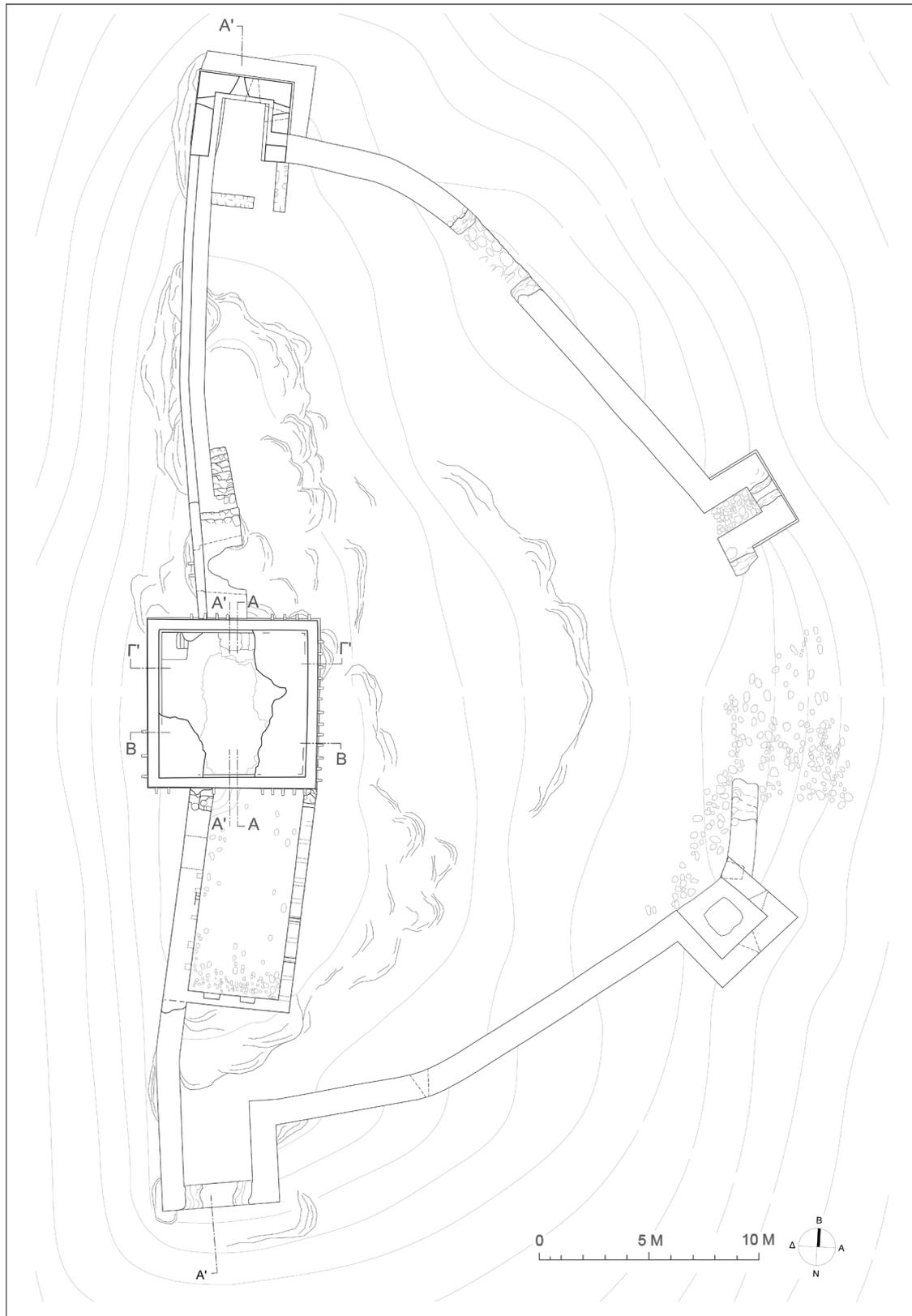
²⁷ Τα κτίσματα αυτά συνίστανται από ευμεγέθεις και μικρών διαστάσεων αργούς και ημίεργους λίθους εν ξηρώ. Το καλύτερα διατηρημένο έχει σχεδόν ακέραιο το περιγράμματά του (εξωτ. διαστ. 7,40×5,60 μ. και πάχος τοίχου 0,66 μ.), ενώ τα υπόλοιπα σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης.

²⁸ Για την αρχαία οδό και την ύπαρξη παρόδιου αρχαίου κτηρίου στις νοτιοανατολικές πύρρειες του λόφου, βλ. Πίκουλας *Τὸ ὄδιον δίκτυο*, ό.π. (υποσημ. 15), 191-192. Στην πλησιόχωρη θέση Πόρτες εντοπίζεται παρόδιο κτήριο των κλασικών – ελληνιστικών χρόνων, βλ. σχετ. Α. Θέμος, «Καλλιθέα (Ζαραφάνα), Θέση Πόρτες», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά, Β'4, Πελοπόννησος [2012], 202-203, σχ. 16. Πίκουλας, ό.π., 201.

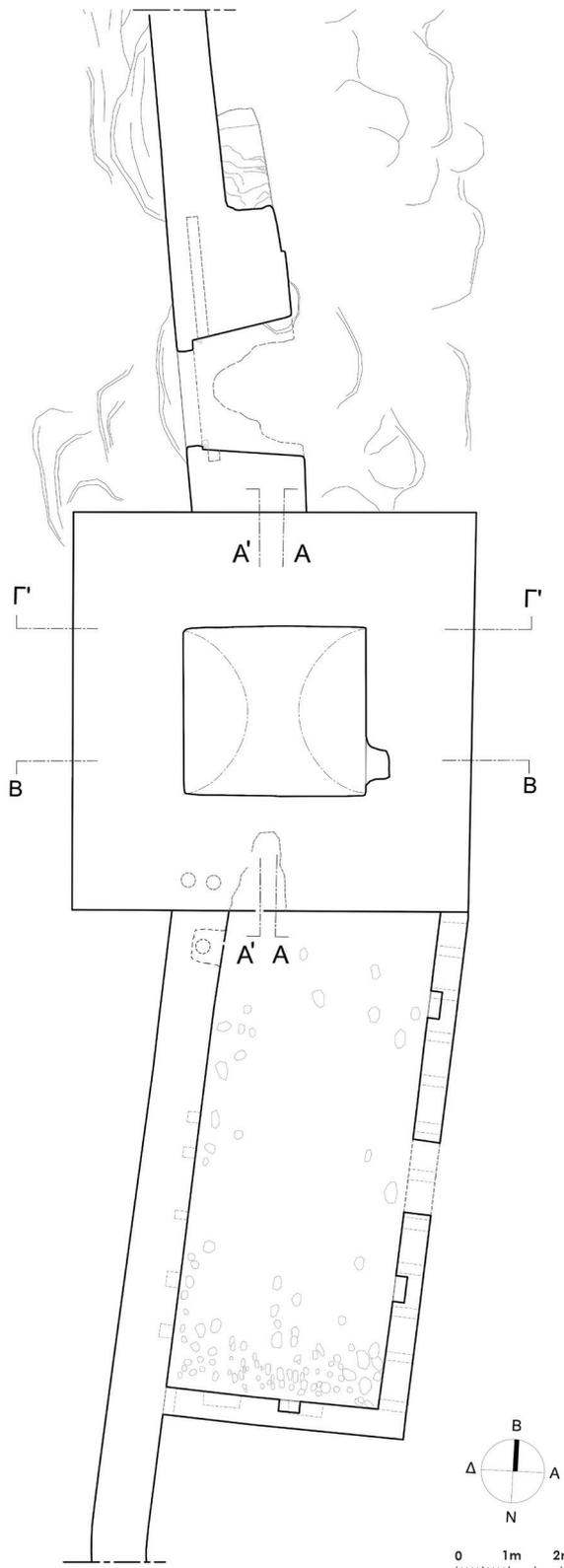
²⁹ Κλίμακες με ικανή υψομετρική διαφορά από το έδαφος ή το δάπεδο εντοπίζονται σε δύο κτήρια του Μυστρά: στο κτηριακό συγκρότημα βορειοανατολικά της οικίας Λάσκαρη (κλίμακα ανόδου από το υπόγειο στον τρίλινο) και στο «Παλατάκι» (κλίμακα ανόδου από το διαβατικό στο αίθριο), βλ. αντίστοιχα, Γ. Μαρίνου, «Συγκρότημα βορειοδυτικά της οικίας Λάσκαρη», *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιστ. επιμ. Σ. Σίνος, ΥΠΠΟ – ΤΔΠΕ-ΑΕ – ΕΑΜΜ, Αθήνα 2009, 280 εικ. 20, και Σ. Σίνος, «Το ονομαζόμενο “Παλατάκι”», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π., 329 εικ. 17.

³⁰ Όμοιοι τύποι κάλυψη διαπιστώνεται στην εσωτερική κλίμακα ανόδου από τον δεύτερο όροφο στο δώμα του πύργου της Πέρπενης.

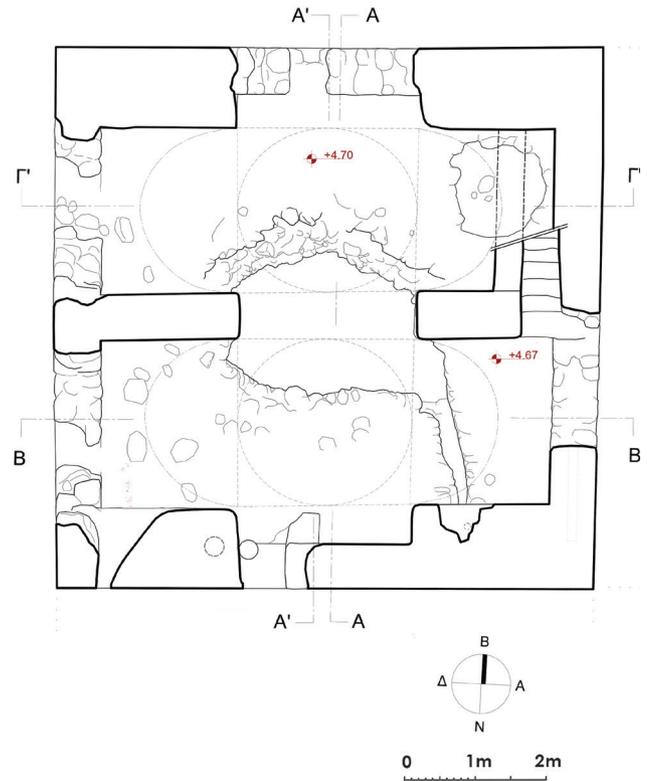
³¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά», *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), 63 εικ. 52. Σίνος, «“Παλατάκι”», ό.π. (υποσημ. 29), 327 εικ. 10, 333 εικ. 31, 334 εικ. 32-33.

Εικ. 3. Οχυρό Ζαραφώνας. Τοπογραφικό διάγραμμα, κλ. 1:100.

Εικ. 4. Πύλη - Κεντρικός πύργος - Κτήριο-κατοικία. Κάτοψη α' στάθμης, κλ. 1:50.

Εικ. 5. Κεντρικός πύργος. Κάτοψη β' στάθμης, κλ. 1:50.

Στην ανατολική πλευρά του ορόφου σώζονται τα ίχνη τοξωτού θυραίου ανοίγματος, το οποίο συνιστούσε την κύρια πρόσβαση στον πύργο (Εικ. 10, 11, 14). Εμφανή σήμερα είναι κάποια ίχνη του τόξου στην εσωτερική πλευρά, οπή στη νότια παρειά της τοιχοποιίας από το ξύλινο ανώφλι που στήριζε λίθινο τύμπανο, καθώς και τετράγωνη οπή χαμηλότερα, η οποία υποδεχόταν επιμήκη ξύλινο μοχλό (ρωμανήσιον)³² (Εικ. 7). Κάτω από το άνοιγμα, στο ύψος της στάθμης του δαπέδου, τρεις διαμερείς δοκοθήκες εξυπηρετούσαν πιθανόν τη στήριξη ξύλινου εξώστη και κλίμακας³³

³² Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 71, 95 εικ. 87.

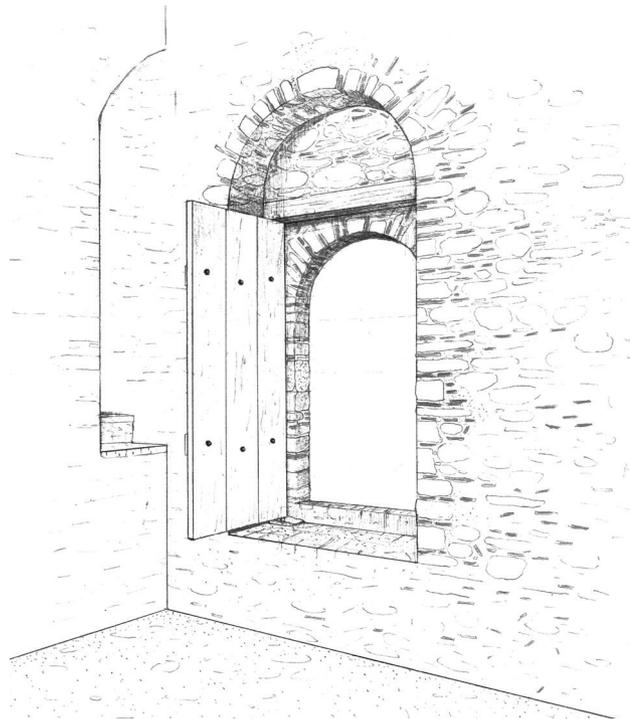
³³ Πρβλ. J. Mesqui, «Alluyes et Bois-Ruffin. Deux donjons du XIIIe siècle», *Bulletin de la Société Archéologique d'Eure-et-Loir*, Mémoires XXVIII-4, αριθ. 83 (1980), 114 εικ. 4. G. Simić, «Ο πύργος της μονής Manasija, Γιουγκοσλαβία», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. S. Čupčić – Ευ. Χατζητρούφωφως, Θεσσαλονίκη 1997, 238 εικ. 5-6, 239 εικ. 8. Κ. Τσουρής – Α. Μπρίκας, «Το φρούριο του Πυθίου και το έργο αποκαταστάσεώς του. Προκαταρκτική ανακοίνωση», ΥΠΠΟ – 12η ΕΒΑ, Καβάλα 2002, 44.

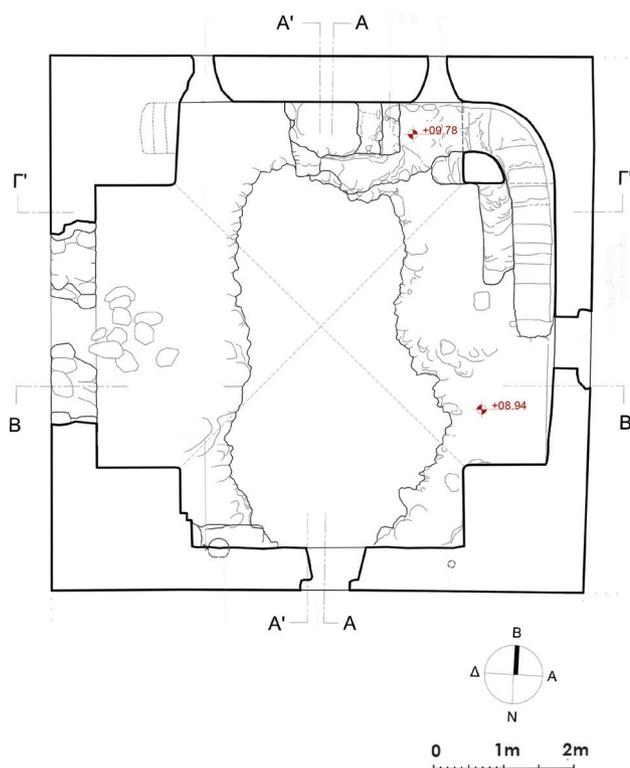
Εικ. 6. Κεντρικός πύργος. Στοιχεία κάλυψης βόρειου χώρου στη β' στάθμη: ασπίδα επί λοφίων, δύο ημικυλινδρικές καμάρες και ημικυκλικό τόξο.

(Εικ. 26, 28). Το κατώφλι της θύρας είχε υψομετρική διαφορά 0,65 μ. από το δάπεδο του ορόφου και 5,10 μ. από το έδαφος. Στη βόρεια πλευρά η τοιχοποιία έχει καταπέσει και ως εκ τούτου δεν σώζονται στοιχεία ανοίγματος, το οποίο πιθανόν επικοινωνούσε με τον περιδρόμο του τείχους και την παρακείμενη κτιστή κλίμακα (Εικ. 9, 12, 27). Στη νότια πλευρά ανοίγεται τοξωτό παράθυρο με χαμηλό κτιστό θρανίο και πειόσχημη εσοχή εσωτερικά³⁴ (Εικ. 5, 11, 17). Η οπή

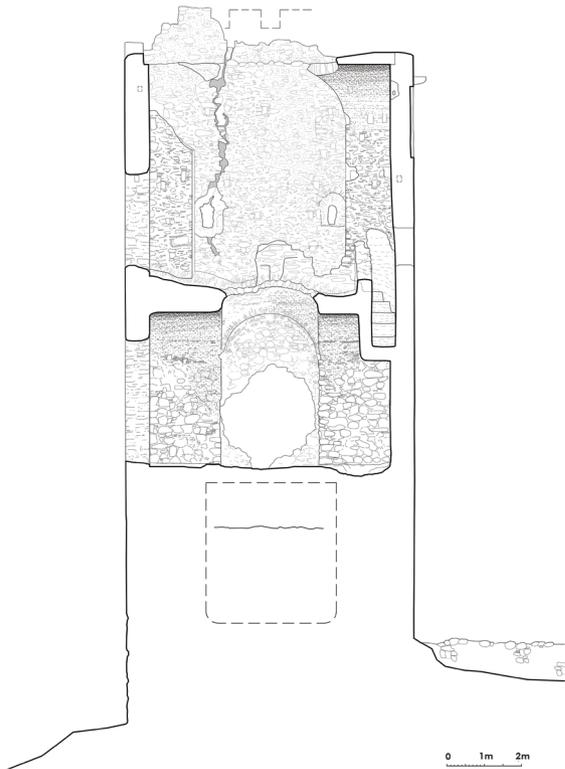
³⁴ Στα κτήρια του Μυστρά απαντούν παράθυρα με ορθογώνια βάθυνση και κτιστά θρανία στην ποδιά, βλ. Ορλάνδος, «Τα παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 46 εικ. 38, 46, 49 εικ. 41, 70 (παράθυρα στην αίθουσα του θρόνου). Σ. Ι. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Β', ΕΚΠΑ, Αθήνα 2004, 399 αριθ. 85 (παράθυρο οικίας στην Άνω Χώρα). Γ. Μαρίνου, «Νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική εξέλιξη και τη μορφή της ονομαζόμενης οικίας Λάσκαρη στο Βυζαντινό Μυστρά», *ΑΑΑ XXXIX* (2006), 215 εικ. 5, 218, 219 εικ. 10. Η ίδια, «Οικία Λάσκαρη», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 258 και εικ. 36, 259 εικ. 37. Επίσης, στο οχυρό των Βατίκων Λακωνίας, στη δεύτερη στάθμη του νοτιοδυτικού κτηρίου, το νότιο παράθυρο διαμορφώνεται με κτιστό θρανίο σε βάθυνση. Για το εν λόγω κάστρο, βλ. Κ. Ασλανίδης, «Το Κάστρο των Βατίκων», *Διεθνές Συνέδριο, "Οχυρωματική αρχιτεκτονική"*, ό.π. (υποσημ. 7), 26-27. Επίσης, παράθυρα με επιμήκη κτιστά θρανία στην ποδιά απαντούν στην αίθουσα Ε στο φραγκικό κάστρο Χλουμούτζι (1220-1223), Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 155, εικ. 176. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 610, 614, πίν. 35, 37d. D.

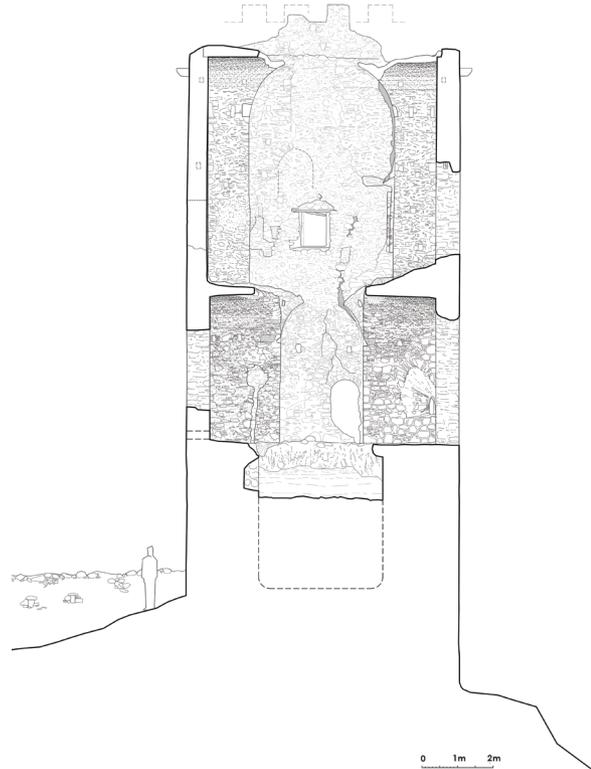
Εικ. 7. Κεντρικός πύργος. Ανατολική θύρα ορόφου, αναπαράσταση εσωτερικής όψης.

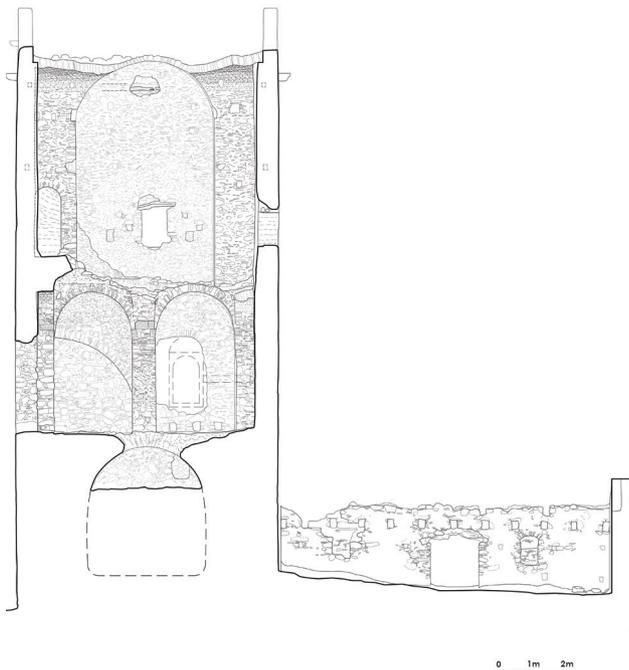
Εικ. 8. Κεντρικός πύργος. Κάτοψη γ' στάθμης, κλ. 1:50.

Εικ. 9. Κεντρικός πύργος. Τομή Γ-Γ'. Βόρεια εσωτερική όψη, κλ. 1:50.

Εικ. 11. Κεντρικός πύργος. Τομή Β-Β'. Νότια εσωτερική όψη, κλ. 1:50.

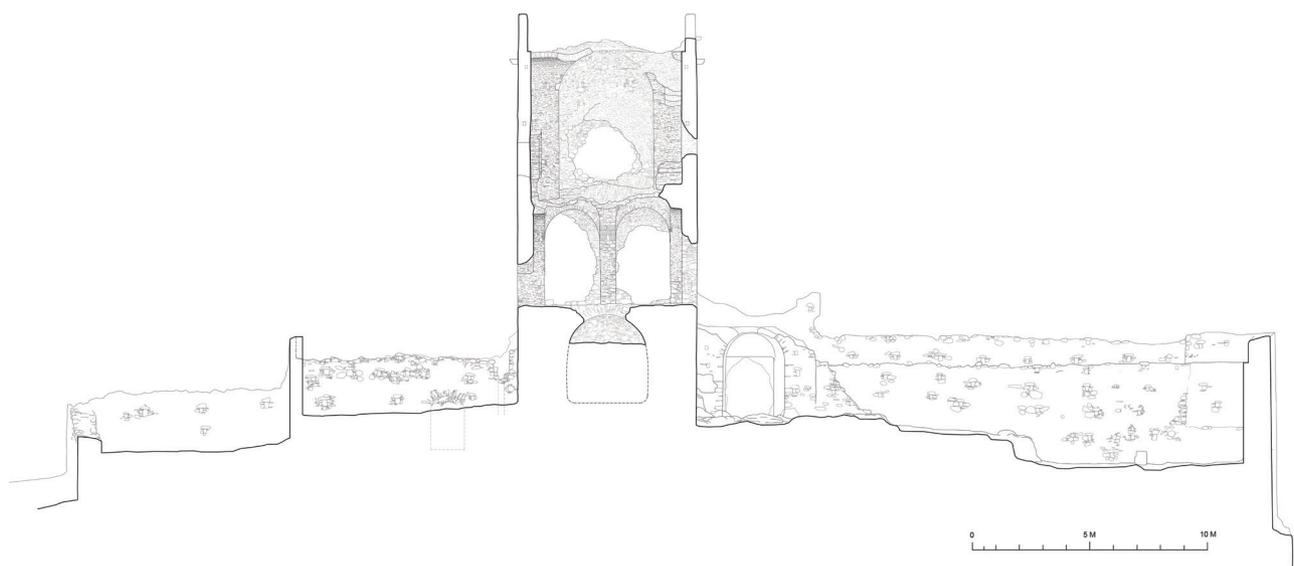
Εικ. 10. Κεντρικός πύργος. Τομή Α'-Α'. Ανατολική εσωτερική όψη, κλ. 1:50.

κτιστού αγωγού (διάμ. 0,27 μ.) στο θρανίο συνάδει με τη λειτουργία αποχωρητηρίου³⁵. Στη νοτιοδυτική γωνία του ορόφου τοξοθυρίδα, τοξωτή, με οξυκόρυφο εξωτερικό πώρινο πλαίσιο, επιτρέπει τον άμεσο έλεγχο του μονοπατιού που οδηγεί στην πύλη του οχυρού (Εικ. 17). Στη δυτική πλευρά η τοιχοποιία έχει καταπέσει σχεδόν στο σύνολό της (Εικ. 2, 12, 18).

Στον δεύτερο όροφο τέσσερις γωνιακές παραστάδες (ποδαρικά) που συνδέονται οργανικά με τους πλευρικούς τοίχους στήριζαν σταυροθόλιο (Εικ. 8)

Athanasoulis, «The Triangle of Power. Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», Sh. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese* [Dumbarton Oaks Byzantine Symposium and Colloquia], Ουάσινγκτον 2013, 132, 134 εικ. 26.

³⁵ Στα κτήρια του Μυστρά τα αποχωρητήρια βρίσκονται πολύ κοντά σε ανοίγματα που χρησίμευαν για αερισμό και διατήρηση συνθηκών υγιεινής. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 80.

Εικ. 12. ΝΔ πύργος - Κτήριο-κατοικία - Κεντρικός πύργος - Πύλη - ΒΔ πύργος. Τομή Α-Α.

διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση ο ανατολικός τομέας (Εικ. 13). Στη βόρεια πλευρά διαμορφωνόταν κλίμακα, εν μέρει κτιστή και εν μέρει ξύλινη, η οποία οδηγούσε μέσω καταρράκτη στο δώμα του πύργου (Εικ. 27). Σώζονται τα ακραία κτιστά τμήματα της κλίμακας, πλατύσκαλο με δύο βαθμίδες στο δάπεδο (Εικ. 9) και βαθμίδες που είναι ενσωματωμένες στην ανωδομή της βορειοδυτικής παραστάδας, στο ύψος της καταπακτής (Εικ. 12).

Οι πλευρικοί τοίχοι έχουν δεχθεί επισκευή σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, της τουρκοκρατίας (μέσα 16ου αιώνα), ενώ σε ορισμένα σημεία η τοιχοποιία έχει καταρρεύσει. Στη βόρεια πλευρά διαμορφώνονται δύο τοξωτές τοξοθυρίδες (Εικ. 9) και στην ανατολική, η οποία έχει επισκευαστεί κατά τα μέσα του 16ου αιώνα, ορθογώνιο παράθυρο και τρεις τυφεκιοθυρίδες³⁶ (Εικ. 10, 15-16). Στην ανωδομή της

ανατολικής πλευράς σώζεται το περίγραμμα προσκνηταρίου³⁷, το οποίο αρχικώς εισείχε στον τοίχο αλλά έχει φραχθεί με αργολιθοδομή, ομοίως επί τουρκοκρατίας. Διακρίνεται το τριγωνικό αέτωμα που διαμορφώνεται

στον Κουλεντιανό Πύργο και τον Πύργο του Φονιά, οι οποίοι χρονολογούνται στα τέλη του 16ου αιώνα. Βλ. σχετ. παρακάτω υποσημ. 109.

³⁷ Δύο προσκνητήτνια με τοξωτό πώρινο πλαίσιο και πλίνθινη αετωματική επίστεψη σώζονται στο «Παλατάκι» του Μυστρά, βλ. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles* (Monuments de l'art byzantine II), Παρίσι 1910, πίν. 10.4. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 72, εικ. 60, 96 εικ. 88. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 327 εικ. 8. Στους πύργους των μονών του Αγίου Όρους, στην ανώτερη στάθμη, εντοπίζονται παρεκκλήσια, βλ. σχετ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινός πύργος παρὰ τὴν Ὀλυνθον», *ΕΕΒΣ* II' (1937), 394 εικ. 2. Ο ίδιος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας αριθ. 64), Αθήνα 1958 (ανατ. 1999), 133-135. Στον οχυρωμένο οικισμό του Χάρακα Μονεμβασίας, στη δεύτερη στάθμη πύργου των ὑστερων βυζαντινών χρόνων, έχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξη παρεκκλήσιου, βλ. σχετ. Ν. Ι. Σκάγκος, «Ιστορικὲς και αρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τον Χάρακα Λακωνίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 8 (2000), 228, 233 πίν. 3. Επίσης, παρεκκλήσιο διαμορφώνεται στη δεύτερη στάθμη του ΝΑ πύργου στο κάστρο του Αγιονορίου, βλ. Ν. Ι. Σκάγκος, «Αγιονόρι Κορινθίας. Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», *Ιστοριογεωγραφικά* 13-15 (2014), 36. *Αποκατάσταση Αρχαιολογικού*

Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β', 448 σημ. 1702. Στο κάστρο Χλουμουτζι τα ανοίγματα των αποχωρητηρίων εξυπηρετούσαν και στην άμυνα. Βον, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 621, 622, πίν. 35. D. Athanasoulis, «Le château royal franc de Clermont (Chlemoutsis)», *Un patrimoine commun en Méditerranée: Fortifications de l'époque des Croisades*, Παρίσι 2008, 86. Ο ίδιος, «The Triangle of Power», ό.π. (υποσημ. 34), 131 εικ. 20, 136.

³⁶ Ομοίου τύπου ορθογώνια παράθυρα και τυφεκιοθυρίδες απαντούν σε δύο παράκτιους πύργους της περιοχής Μονεμβασίας:

στην άνω απόληξή του από σειρά βησάλων, καθώς και η επίστεψή του με ισοσκελή σταυρό³⁸ (Εικ. 13). Με τη βάση του αετώματος συνδέονται δύο οριζόντιες σειρές βησάλων που διήκουν κατά μήκος του τοίχου μέχρι τις γωνίες, σηματοδοτώντας τη θέση εντοιχισμένης ξυλοδεσιάς. Στην εξωτερική παρεία του ανατολικού τοίχου, στην ανωδομή, διαμορφώνονται τρία αβαθή αφιδώματα, τοποθετημένα συμμετρικά· το μεγαλύτερο βρίσκεται στο κέντρο και εκατέρωθεν αυτού δύο μικρότερα, ισομεγέθη (Εικ. 14-16).

Στη νότια πλευρά σώζονται τα ίχνη δύο τοξωτών παραθύρων, τα οποία τοποθετούνται σχεδόν στην ίδια κατακόρυφο. Έχουν φραχθεί με αργολιθοδομή επί τουρκοκρατίας, οπότε η τοιχοποιία επισκευάστηκε και διαμορφώθηκαν ορθογώνιο παράθυρο και τρεις τυφεκιοθυρίδες (Εικ. 11). Στη νοτιοδυτική γωνία διακρίνονται τα ίχνη αποχωρητηρίου που προεξέχει ελαφρώς από τον νότιο τοίχο· σώζεται εν μέρει η άνω οριζόντια απόληξή του με οπή για ξύλινο ανώφλι. Η δυτική παρεία του διαμορφώνεται με διπλό βαθμιδωτό πλαίσιο, ενώ στη βάση της κόγχης σώζεται τμήμα θρανίου με κυκλικό στόμιο αποχετευτικού αγωγού (Εικ. 12, 27). Ο αγωγός αυτός καταλήγει μαζί με τον αγωγό του αποχωρητηρίου του πρώτου ορόφου στη βάση του πύργου και από εκεί στη θεμελίωση του περιβόλου, όπου διαμορφώνεται οπή απαγωγής (Εικ. 18). Στη δυτική πλευρά του δεύτερου, πάντοτε, ορόφου η τοιχοποιία, σωζόμενη εν μέρει, έχει επισκευαστεί τμηματικά σε μεταγενέστερη φάση (Εικ. 2, 12, 18).

Στην ανωδομή του πύργου, εξωτερικά, στο ύψος του δώματος, διατάσσονται στην ίδια οριζόντια ευθεία κιλλίβαντες από ημίεργους, λοξότμητους στην όψη ασβεστόλιθους (Εικ. 14-17): οκτώ στη βόρεια, δεκατρείς στην ανατολική, εννέα στη νότια, από τους οποίους ένας

Εικ. 13. Κεντρικός πύργος. Ανατολικό τμήμα σταυροθολίου γ' στάθμης.

είναι διαγωνίως τοποθετημένος στη νοτιοανατολική γωνία και τρεις στη δυτική πλευρά. Η σωζόμενη υποδοχή ενός ακόμη κιλλίβαντα στην ανατολική πλευρά επιτρέπει τη σύνθεση πλήρους εικόννας για τον συνολικό αριθμό τους, δεκατέσσερις σε κάθε πλευρά (Εικ. 16). Οι κιλλίβαντες αυτοί στήριζαν πιθανότατα ξύλινο εξώστη³⁹, αμυντική κατασκευή κάθετης βολής⁴⁰, όπως παρατηρείται στις οχυρώσεις του Γερακίου⁴¹ (Εικ. 26, 27).

Στο δώμα του πύργου, και συγκεκριμένα στη βόρεια και νότια πλευρά, αναπτύσσεται εν μέρει χαμηλό στηθαίο με επάλξεις, το οποίο ανήκει στη φάση της τουρκοκρατίας, αλλά είναι πιθανόν να αναπαράγει παλαιότερο. Αναλυτικότερα, στο στηθαίο της βόρειας πλευράς σχηματίζεται επάλξη με δύο τυφεκιοθυρίδες,

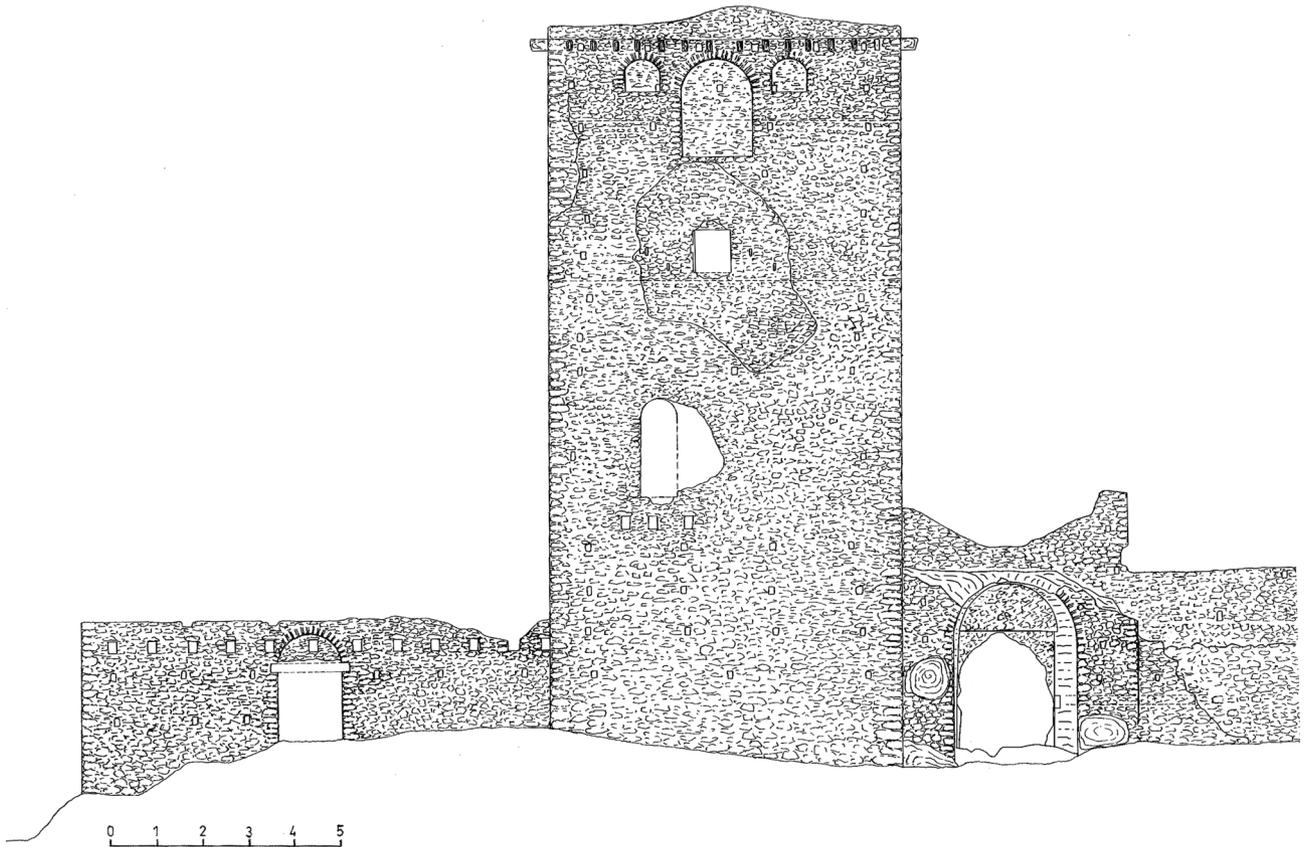
Χώρου Κάστρου Αγιονορίου στην Κορινθία, επιστ. επιμ. Δ. Αθανασούλης, ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Κορινθίας, Αρχαία Κόρινθος 2007, 4, 10 εικ. 14, 11 εικ. 15.

³⁸ Ο σταυρός διαμορφώνεται με σειρά βησάλων και είχε πιθανότατα ευθύγραμμες απολήξεις, όπως δείχνει το σωζόμενο βήσαλο στην άνω απόληξη της κάθετης κεραίας του. Δύο πλίνθινοι σταυροί με απλές πλίνθους κοσμούν το παράθυρο στην οικία Β στον Μυστρά, βλ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 84 εικ. 72. Κ. Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστερων βυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Καβάλα 1988, 143 και σημ. 465.

³⁹ Το στοιχείο του εξώστη ή του διευρυμένου ορόφου που αναπτύσσεται επί κιλλίβαντων, εφαρμόζεται την παλαιολογία περιόδο στην ανωδομή οχυρών πύργων του ελλαδικού χώρου, βλ. σχετ. Τσουρής – Μπρίκας, *Το φρούριο του Πυθίου*, ό.π. (υποσημ. 33), 47 (με βιβλιογραφία). Σ. Β. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του κάστρου της Λιβαδειάς», *ΔΧΑΕ ΛΓ'* (2012), 10.

⁴⁰ Bon, «Compte rendu», ό.π. (υποσημ. 2), φ. 2: «on y voit des mâchicoulis, comme à Géraki et à Mistra, alors qu'ils sont très rares dans la reste du Péloponnèse». Ο ίδιος, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 661: «La tour est pourvue de corbeaux qui devaient porter des mâchicoulis, analogues à ceux de Géraki».

⁴¹ R. Traquair, «Laconia. I. Mediaeval Fortresses», *BSA* 12 (1905-1906), 259, 260 εικ. 1, πίν. II. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 644, πίν. 154c-d. Ε. Ελευθερίου, *Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων*, ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑΛΑΚ, Σπάρτη 2015, 9, 27.

Εικ. 14. Κτήριο-κατοικία - Κεντρικός πύργος - Πύλη. Ανατολική όψη, κλ. 1:75.

ενώ δύο ζεύγη κιλλιβάντων στήριζαν πιθανότατα καταχύστρες, με σκοπό την ενίσχυση της άμυνας στο σημείο αυτό, πάνω από την πύλη του οχυρού (Εικ. 9). Στο στηθαίο της νότιας πλευράς σώζονται δύο επάλξεις (η δεύτερη τμηματικά) με τυφεκιοθυρίδα στο μεσοδιάστημα (Εικ. 11, 17).

Στο βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου, πλησίον του κεντρικού πύργου, βρίσκεται η πύλη του οχυρού, που είναι τοξωτή, με εξωτερικό άνοιγμα 1,74 μ. και εσωτερικό 2,10 έως 2,71 μ. (Εικ. 4, 14). Στο ύψος της κλειδας του ημικυκλικού υπερθύρου υπήρχε άλλοτε πακτωμένο στους πλευρικούς τοίχους οριζόντιο ξύλινο ανώφλι, το οποίο στήριζε εσωτερικό κτιστό τύμπανο ύψους 1 μ. Η ημικυλινδρική καμάρα που καλύπτει εσωτερικά την πύλη, γεφυρώνει παράλληλα και τον περιδρόμο του τείχους. Στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία της πύλης σώζεται κατά χώραν ορθογωνικής διατομής λίθος με όλμο για την προσάρτηση του στροφέα της θύρας. Η πύλη ασφάλιζε περίπου στο μέσον

του ύψους της (1,30 μ.) με ρωμανήσιον που εισχωρούσε σε δύο τετράγωνες οπές. Το κατώφλι της βρίσκεται υψηλότερα κατά 0,50/1,50 μ. από το επίπεδο του βραχώδους και απότομου φυσικού εδάφους. Πάνω από το υπέρθυρο τοποθετείται έκκεντρα καταχύστρα⁴², η

⁴² Οι μεμονωμένες καταχύστρες πάνω από πύλες κάστρων ή πύργων είναι στοιχείο που απαντά από τον 13ο αιώνα και εξής στην οχυρωματική αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου, βλ. σχετ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης», *ΑΒΜΕ Β΄* (1937), 156. Ο ίδιος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, ὁ.π. (υποσημ. 37), 136. Βον, *Morée*, ὁ.π. (υποσημ. 2), 627, 631, 673, 682, πίν. 73, 70, 110b. Ν. Δ. Κοντογιάννης, «Κάστρα καὶ ὀχυρώσεις στὴ Μεσσηνία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεώτερος χρόνους», *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29.9.2000, Πελοποννησιακά - Παράρτημα 24, Β΄*, Αθήνα 2001-2002, 528 σημ. 49. Ο ίδιος, *Μεσαιωνικά κάστρα καὶ οχυρώσεις τῆς Κω*, Αθήνα 2002, 100, 322 σημ. 63. Τσουρῆς - Μπρέκας, *Το φρούριο του Πυθίου*, ὁ.π. (υποσημ. 33), 47, 104 σημ. 79. Athanasoulis, «The Triangle of Power», ὁ.π. (υποσημ. 34), 130 καὶ σημ. 96.

Εικ. 15. Κτήριο-κατοικία – Κεντρικός πύργος – Πύλη. Άποψη από ΝΑ.

οποία στηρίζεται σε δύο κιλλίβαντες που συνίστανται από ζεύγος επάλληλων λίθων –οι κατώτεροι λοξότητοι. Βόρεια της καταχύστρας διαμορφώνεται αβαθές αψίδωμα (Εικ. 18, 19).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου αρχικώς ανοιγόταν τοξωτή πυλίδα με ελαφρώς χαμηλωμένο τόξο. Έχει φραχθεί σε μεταγενέστερη φάση με αργολιθοδομή και στη θέση της έχει διαμορφωθεί τοξοθυρίδα (Εικ. 18). Η επέμβαση αυτή δεν απέχει χρονικά από την κατασκευή των υπόλοιπων οχυρώσεων και πιθανότατα οφείλεται είτε σε χρήση της πυλίδας για εργαζιακούς λόγους είτε σε μετατροπή του αρχικού σχεδιασμού, η οποία περιελάμβανε επίσης την ανύψωση του τείχους κατά τουλάχιστον 1-1,20 μ. και την προθήκη κτηρίου-κατοικίας στη θέση αυτή.

Το κτήριο-κατοικία αναπτύσσεται σε επαφή με το νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου και τη νότια πλευρά

του κεντρικού πύργου⁴³ (Εικ. 4, 17, 20). Είναι ελαφρώς τραπεζιόσχημο και έχει εσωτερικές διαστάσεις 9,16/9,50×4,05 μ., πάχος τοιχοποιίας 0,55 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 4,90 μ. Η δυτική μακρά πλευρά του συνιστά τμήμα του νοτιοδυτικού τείχους, πάχους 1,10 μ. Η νότια πλευρά έχει αετωματική απόληξη και δείχνει ότι η κάλυψη γινόταν με δίρριχτη στέγη. Οι δοκοθήκες στην ανατολική και δυτική πλευρά στηρίζαν ξύλινο μεσοπάτωμα (Εικ. 10, 12, 27). Επιπλέον, οι δοκοθήκες

⁴³ Ο διαχωριστικός κατακόρυφος αρμός στο σημείο επαφής του κτηρίου-κατοικίας με τον κεντρικό πύργο και το τείχος είναι δηλωτικός της κατασκευαστικής αλληλουχίας, όπως συμβαίνει με την πλειονότητα των αμυντικών κατασκευών. Παράλληλα, υπακούει σε πρακτική που έχει σκοπό την προληπτική προστασία τους από τυχόν ρηγματώσεις εξαιτίας ανομοιόμορφης καθίζησης, βλ. σχετ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 20-21.

Εικ. 16. Κεντρικός πύργος. Ανατολική εξωτερική όψη, λεπτομέρεια ανωδομής.

του ανατολικού τοίχου, που είναι διαμπερείς, σύμφωνα με ανάλογα παραδείγματα από το Γεράκι και τον Μυστρά, έφεραν πιθανότατα εξωτερικό ξύλινο εξώστη⁴⁴ (Εικ. 21, 28). Η θύρα εισόδου στην ανατολική πλευρά είναι ορθογώνια με οριζόντιο ξύλινο ανώφλι

⁴⁴ Στο Γεράκι, ορθογώνιες διαμπερείς δοκοθήκες στις μακρές πλευρές κτηρίων χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη του ξυλόπατου της δεύτερης στάθμης και εν μέρει εξώστη: Κτήριο 1 [Α.-Μ. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου», ΔΧΑΕΙΕ΄ (1989-1990), 70 εικ. 4. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 12], κτήριο 2 [Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, ό.π., 76 εικ. 13-14. Ελευθερίου, ό.π. (υποσημ. 41), 13], κτηριακό συγκρότημα 3-4-5-6 (Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, ό.π., 72 εικ. 5-6, 73 εικ. 7. Ελευθερίου, ό.π., 25), κτήριο 8 (Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, ό.π., 72 εικ. 5-6, 74, 75 εικ. 10-12) και κτήριο 13 (Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, ό.π., 80, 82 εικ. 22-24, 83 εικ. 25). Στα σπίτια του Μυστρά ορθογώνιες διαμπερείς δοκοθήκες στις μακρές πλευρές υποδέχονταν ικριώματα που στήριζαν όχι μόνο τον ξυλόπατο της δεύτερης στάθμης αλλά και μετέωρο ηλιακό ή και στέγαστρο εξωτερικά, βλ. σχετ. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 360 αριθ. Τ, 370 αριθ. 15, 408 αριθ. 98 [βλ. και Σ. Σίνος, «Το συγκρότημα πίσω από το παλάτι», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 320 εικ. 13, 321 εικ. 19], 438 αριθ. 152 [βλ. και Αρβανιτόπουλος, ό.π., Γ΄, σχ. 50. Α. Κ. Ορλάνδος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις περί τών παλαιολόγειων οικιών του Μυστρά», *ΛακΣπουδ Β΄* (1975), 84, εικ. 33], 491 αριθ. 275.

και αβαθές τοξωτό υπέρθυρο εξωτερικά⁴⁵ (Εικ. 14, 15). Στο εσωτερικό διαμορφώνονται πέντε τοιχαριάρια, τοξωτά με χαμηλωμένο τόξο⁴⁶ και ορθογώνια⁴⁷, τα οποία ομοιάζουν τυπολογικά με αντίστοιχα σε κτήρια του Γερακίου και του Μυστρά: στην πλειονότητά τους διατηρούν ίχνη οριζόντιων χωρισμάτων από ξύλινες σανίδες ή λεπτές σχιστολιθικές πλάκες. Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία –στην ανωδομή του τείχους–

⁴⁵ Στα κτήρια του Μυστρά απαντούν τοξωτά παράθυρα με βάθυνση του τυμπάνου εξωτερικά: στην οικία Ψ [Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 69 εικ. 58. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 364-365 αριθ. Ψ· Γ΄, εικ. 109], στο αρχοντικό Α (Ορλάνδος, ό.π., 69, 95 εικ. 87), στη δυτική πτέρυγα του κτηριακού συγκροτήματος παρά τον πύργο στη Μαριμάρα [Γ. Μαρίνου, «Τα τείχη της Κάτω πόλης», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 112 εικ. 86. Η ίδια, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 340 εικ. 12], πιθανόν στο κτήριο Κ, νοτιοδυτικά της οικίας Φραγγόπουλου [Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π., Β΄, 342-343 αριθ. Κ· Γ΄, εικ. 68. Γ. Μαρίνου, «Οικία Φραγγόπουλου», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 297 εικ. 22].

⁴⁶ Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνεται τρίπατο τοξωτό αρμάριο και στη νότια πλευρά τοξωτό τρίπατο, το οποίο είναι στενό και ραδινό. Πρβλ. τα τοξωτά τοιχαριάρια στις οικίες του Μυστρά: Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 59 εικ. 49, 95 εικ. 87, 96 εικ. 88, 98 εικ. 89, 104 εικ. 95, και κυρίως 72, όπου σημειώνει ότι στις οικίες του Μυστρά τα τοιχαριάρια είναι πάντοτε τοξωτά. Ο ίδιος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 44), εικ. 26. Γ. Μαρίνου, «Οικία στον Πλάτανο», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 288 εικ. 3, 312 εικ. 15-16. Σίνος, «Το συγκρότημα», ό.π. (υποσημ. 44), 323 εικ. 26. Ο ίδιος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 325-326 εικ. 4-5, 335 εικ. 39. Για αντίστοιχα παραδείγματα από το Γεράκι, βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44), 75 εικ. 11, 76 εικ. 15. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 12, 16. Ο τύπος του ραδινού και στενού τοξωτού τοιχαριαρίου απαντά πολύ συχνά στις οικίες του Μυστρά [Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. 72, 63 εικ. 52, 95 εικ. 87, 100 εικ. 91. Μαρίνου, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 255 εικ. 27-28. Η ίδια, «Συγκρότημα», ό.π. (υποσημ. 29), 275 εικ. 4 και 6, 281 εικ. 21. Η ίδια, «Συγκρότημα Κρεββατά», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π., (υποσημ. 29), 301 εικ. 7-8. Η ίδια, «Οικίες και οικιστικά σύνολα στα νότια και δυτικά του παλατιού», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π., 315 εικ. 27. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π., 327 εικ. 11-12, 332 εικ. 23-24, 335 εικ. 36] και πιο σπάνια στα σπίτια του Γερακίου (Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, ό.π., 76 εικ. 14). Επισημαίνεται ότι παρόμοια τοιχαριάρια υπάρχουν στην υστεροβυζαντινή πυργοκατοικία της Πετρίνας για το κτήριο, βλ. Δημακόπουλος, «Πύργοι», ό.π. (υποσημ. 17), 277-282 αριθ. 8.

⁴⁷ Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνεται ορθογώνιο δίπατο

Εικ. 17. Κεντρικός πύργος - Κτήριο-κατοικία - Νότιο τείχος. Νότια όψη, κλ. 1:50.

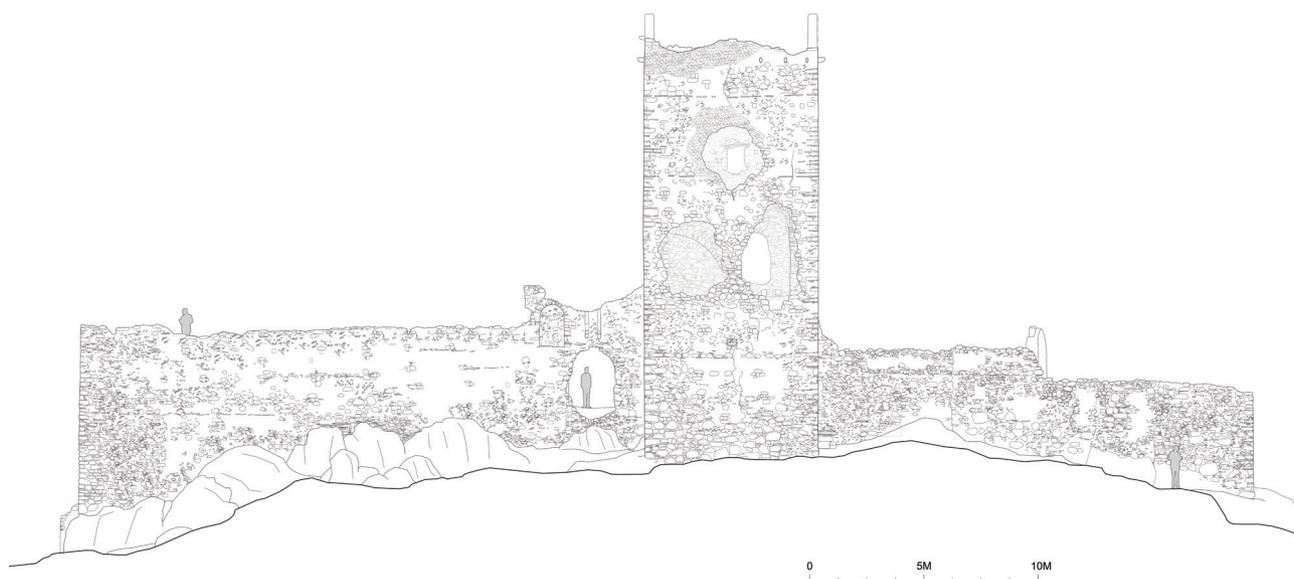
διαμορφώνεται σε εσοχή τραπεζιόσχημο αποχωρητήριο (Εικ. 4), το οποίο αρχικώς είχε σχεδιαστεί πιθανότατα υπαίθριο – ανοικτού τύπου⁴⁸ κτιστό θρανίο

αρμάριο και στην αετωματική απόληξη του νότιου τοίχου δύο αρμάρια σωζόμενα τμηματικά. Για ίδιου τύπου αρμάρια σε σπίτια του Γερακίου, βλ. Σμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44), 73 εικ. 7, 75 εικ. 11, 76-77 εικ. 14-16, 84-85 εικ. 27-28, 80, όπου επισημαίνονται ότι η διάταξη των αρμαρίων και των ανοιγμάτων στα κτήρια του Γερακίου δεν είναι συμμετρική, όπως στα κτήρια του Μυστρά, με εξαίρεση όμως το κτήριο 19. Στον Μυστρά τα ορθογώνια τοιχαρμάρια είναι διαμορφώσεις της τουρκοκρατίας, βλ. Μαρίνου, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 254 εικ. 25. Η ίδια, «Οικία Φραγκόπουλου», ό.π. (υποσημ. 45), 294 εικ. 13-15, 296.

⁴⁸ Στην κάτω ζώνη της ακρόπολης του Μυστρά εντοπίζονται δύο υπαίθρια ημικυκλικά αποχωρητήρια που εισέχουν στην απόληξη του τείχους, βλ. Γ. Μαρίνου, «Το φράγκικο κάστρο της κορυφής», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 80 εικ. 1. Δύο υπαίθρια

περιβάλλει το κυκλικό στόμιο αγωγού (διάμ. 0,30 μ.), το οποίο συνδέεται με οπή απαγωγής στη θεμελίωση του τείχους, όπου καταλήγουν και οι αποχετευτικοί αγωγοί των δύο αποχωρητηρίων του κεντρικού πύργου.

αποχωρητήρια βρίσκονται επίσης στον βορειοδυτικό ημικυκλικό πύργο (Μαρίνου, ό.π., 84 εικ. 18) και στον νοτιοανατολικό κυκλικό πύργο, αντίστοιχα (Μαρίνου, ό.π., 83 εικ. 16). Επισημαίνεται ότι η κάτω ζώνη της οχύρωσης στην ακρόπολη, στο μεγαλύτερο τμήμα της, ανάγεται στην παλαιολόγια περίοδο, βλ. Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 169-171. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 639-642, κυρίως 641-642. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α', 89-93. Μαρίνου, ό.π., 80-88, κυρίως 84. Στο Χλουμούτζι τα αποχωρητήρια διαμορφώνονται εν προβάλλω στις τρεις εξωτερικές γωνίες του κάστρου και χρησιμεύουν και ως καταχύστρες, βλ. Athanasoulis, «Chlemoutsis», ό.π. (υποσημ. 35), 86. Ο ίδιος, «The Triangle of Power», ό.π. (υποσημ. 34), 131 εικ. 20, 136.

Εικ. 18. Οχυρό Ζαραφώνας. Δυτική όψη, κλ. 1:50.

Η άνω επιφάνεια του θρανίου καλυπτόταν με λεπτή ξύλινη σανίδα, η οποία έχει αφήσει το αποτύπωμά της στις σωζόμενες υποτομές⁴⁹. Η στάθμη του αποχωρητηρίου βρίσκεται ανυψωμένη κατά 1,60 μ. από τη στάθμη του ισογείου. Το δάπεδο του ισογείου ήταν το φυσικό έδαφος και εν μέρει ο φυσικός βράχος.

Ο βορειοδυτικός γωνιακός πύργος είναι ορθογώνιος με εσωτερικές διαστάσεις 2,55×1,90/2,10 μ., μέγιστο πάχος τοιχοποιίας 1,20 μ. και μέγιστο εσωτερικό και εξωτερικό ύψος 5,46 μ. και 10 μ., αντίστοιχα. Τα σωζόμενα στοιχεία δείχνουν ότι υπάρχουν τουλάχιστον τρεις στάθμες που διαχωρίζονταν με ξυλόπατους, ενώ ενδεχομένως υπήρχε και τέταρτη· εσωτερικά, η πλάτη του είναι ανοικτή⁵⁰ (Εικ. 27), με εξαίρεση την

πρώτη στάθμη του, στην οποία εφάπτεται ορθογώνιος βοηθητικός χώρος με ίχνη θυραίου ανοίγματος. Οι συνδετήριοι λίθοι που προεξέχουν στη βορειοδυτική γωνία του ισογείου στήριζαν πρόχειρο λίθινο πέτασμα⁵¹. Εξωτερικά, στη βάση του ενισχύεται με κρηπίδωμα, το οποίο είναι κεκλιμένο στην απόληξή του⁵² (Εικ. 27).

της Ανατολής και της Δύσης, κυρίως για λόγους αμυντικής τακτικής και εξοικονόμησης οικοδομικού υλικού, βλ. C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An introduction*, Pretoria 1986, 30. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, 1, *Les organes de la défense*, Παρίσι 1991, 304-305.

⁵¹ Συνδετήριοι λίθοι που προεξέχουν, απαντούν επίσης στις εξωτερικές γωνίες του νοτιοανατολικού και του νοτιοδυτικού πύργου και εξυπηρετούσαν πιθανότατα και εκεί στη στήριξη πρόχειρου τοίχου.

⁵² Ο Bon [*Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 682] παρατηρεί στη θεμελίωση των οχυρώσεων στον Μοριά διεύθυνση, η οποία διαμορφώνεται είτε κλιμακωτά προς τα έξω με βαθμίδες μικρής ή μεγάλης προεξοχής είτε με κεκλιμένο επίπεδο, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Σε οχυρώσεις του 13ου αιώνα στη βόρεια Πελοπόννησο διακρίνονται δύο τρόποι διάρθρωσης της θεμελίωσης: η ελαφρώς κεκλιμένη επιφάνεια (Χαλανδρίτσα, Καλάβρυτα, Άγιος Βασίλειος Κορινθίας) και η βαθμιδωτή βάση που συνδέεται με κεκλιμένη επιφάνεια (πύργος Ακροκορίνθου, Παυλόκαστρο, Πουρναρόκαστρο), βλ. Α. Κουμούση, «Τὸ φράγγικο κάστρο Παυλόκαστρο Πατρῶν», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος - Γαστούνη - Ἀμαλιάδα*

⁴⁹ Η ίδια λεπτομέρεια παρατηρείται επίσης στο αποχωρητήριο του ΝΑ πύργου.

⁵⁰ Στον Μοριά πύργοι ανοικτής πλάτης (*ouverte à la gorge*) απαντούν στα κάστρα της Άκοβας, της Ανδρούσας, της Καρύταινας (ψευδόπυργος) και του Αγίου Βασιλείου Κορινθίας, βλ. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 635, 636, 637-638, 683. Επίσης, στην οχύρωση του Ακροκορίνθου, στον τρίτο εξωτερικό περίβολο της δυτικής πλευράς που χρονολογείται περί το 1400: Δ. Αθανασούλης, *Το κάστρο Ακροκορίνθου και η ανάδειξή του (2006-2009)*, ΥΠΠΟΤ – 25η ΕΒΑ, Αρχαία Κόρινθος 2009[2014], 76, 77 εικ. 64. Αυτός ο τύπος πύργου πρωτοεμφανίζεται στις ρωμαϊκές οχυρώσεις και εφαρμόζεται στη μεσαιωνική οχυρωματική αρχιτεκτονική

Στο ισόγειο και στη δεύτερη στάθμη διαμορφώνονται τρεις τοξοθυρίδες, τοξωτές, και τρεις ακόμη στην τρίτη στάθμη. Ο ξυλόπατος της τρίτης στάθμης βρίσκεται σε συνέχεια του περιδρόμου του βορειοδυτικού τμήματος. Οι τρεις τοξοθυρίδες της στάθμης αυτής, οι οποίες σώζονται σήμερα τμηματικά, κατανέμονται, αντίστοιχα, στις πλευρές του πύργου. Στη νότια πλευρά, ορθογώνιο άνοιγμα εξυπηρετούσε πιθανότατα στην επικοινωνία με το τείχος μέσω κλίμακας.

Ο βορειοανατολικός πύργος έχει ορθογώνια κάτοψη, με εσωτερικές διαστάσεις 2,35/2,26×1,30/1,20 μ., πάχος τοιχοποιίας 1,15 μ. και μέγιστο εξωτερικό ύψος 5,60 μ. Στην ανατολική πλευρά του σώζονται τα ίχνη τοξοθυρίδας (Εικ. 3).

Εικ. 19. Πύλη. Δυτική όψη.

11-17.9.2005, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 27, Δ', Αθήνα 2007, 329, 334 σχ. 2. Η ίδια, «Νέα στοιχεία για το οχυρωματικό δίκτυο των Φράγκων στην Αχαΐα», Πρακτικά Συνεδρίου, Δύμη, Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία, Δήμος Δύμης 1-2.10.2005, επιστ. επιμ. Ε. Γ. Σαράντη, Πάτρα 2012, 35. Το παράδειγμα που αναφέρει η Κουμούση από την κάτω οχυρωματική ζώνη της ακρόπολης στον Μυστρά είναι ατυχές, διότι στον βορειοανατολικό πύργο η θεμελίωση έχει τη μορφή μικρής βαθμιδωτής προεξοχής, όπως συμβαίνει εν μέρει και στο κατώτερο τμήμα του βορειοανατολικού τείχους, το οποίο ο Βον (ό.π., 641-642, πίν. 144) θεωρεί φραγκική κατασκευή. Βλ. και Andrews, Castles, ό.π. (υποσημ. 5), 170-171, εικ. 183-185. Στον Μυστρά διαπιστώνεται ότι ο πύργος παρά τη ΒΔ πύλη της Άνω Χώρας και οι δύο πύργοι παρά την πύλη του Ναυπλίου [Andrews, ό.π., 175 εικ. 191, 177 εικ. 194. Γ. Μαρίνου, «Τα τείχη της Άνω Πόλης», Μνημεία Μυστρά, ό.π. (υποσημ. 29), 89 εικ. 31-32] ενισχύονται στη θεμελίωση με κρηπίδιωμα που διαμορφώνεται κλιμακωτά προς τα έξω με βαθμίδες μικρής προεξοχής, όπως ακριβώς ο μεγάλος πύργος και τμήμα του τείχους στο φρούριο του Πυθίου [Τσουρής – Μπρίκας, Το φρούριο του Πυθίου, ό.π. (υποσημ. 33), 22-23 εικ. 1-2, 38 σχ. 5] καθώς και ο νοτιοανατολικός πύργος στο κάστρο της Ανδρούσας (Βον, ό.π., 638). Στη Μάνη μεγαλιθικά σπίτια και πύργοι που χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή περίοδο, ενισχύονται στη θεμελίωσή τους με κεκλιμένο επίπεδο, βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, «Τα μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης», Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14.9.1975, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 6, Β', Αθήνα 1976-1978, 150-151. Μ. Μιχαηλίδης – Α. Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων-Μουρτζίνων στὴν Πάνω Καρδαμύλη τῆς Μάνης», Ἐπώνυμα Ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Αρχιτεκτονικῆς του ΕΜΠ, Αθήνα 1986, 152. Γ. Σαΐτας, Μάνη. Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Αθήνα 1992, 16, 19 εικ. 14 και 21.

Ο νοτιοδυτικός γωνιακός πύργος είναι ορθογώνιος, με εσωτερικές διαστάσεις 3,55×3,10 μ., πάχος τοιχοποιίας 1,10 μ. και μέγιστο εξωτερικό ύψος 4-4,50 μ. (Εικ. 2, 3, 17). Εσωτερικά η πλάτη του είναι ανοικτή, αν και δεν αποκλείεται να υπήρχε πρόχειρο λίθινο πέτασμα, στηριζόμενο εν μέρει στους συνδετήριους λίθους που προεξέχουν στη βορειοδυτική γωνία. Οι δοκοθήκες στην ανωδομή των δύο μακρών πλευρών ενδεχομένως στήριζαν ξύλινο δώμα κατά το πρότυπο στον βορειοδυτικό πύργο.

Ο νοτιοανατολικός γωνιακός πύργος σχηματίζει τραπέζιο στην κάτοψη και είναι διώροφος με μέγιστο εξωτερικό ύψος 7 μ. (Εικ. 3). Στην πρώτη στάθμη αναπτύσσεται καμαροσκέπαστη στέγνα με πλευρές 1,24, 1,60, 2,33 και 2,38 μ., και μέγιστο ορατό ύψος 1,65 μ. Ο όροφος βρίσκεται κατά 1,55 μ. υψηλότερα από το φυσικό έδαφος και έχει πλευρές 2,55, 2,80, 2,85 και 3 μ., πάχος τοίχου 0,90 μ. και μέγιστο ύψος 2,85 μ. Εσωτερικά, η πλάτη του είναι ανοικτή, αν και δεν αποκλείεται οι συνδετήριοι λίθοι που προεξέχουν στις δύο γωνίες, να χρησιμοποιούν για τη στερέωση πρόχειρου λίθινου πετάσματος (Εικ. 22). Στον ανατολικό και νότιο τοίχο διαμορφώνονται δύο τοξοθυρίδες, τοξωτές, με οξυκόρυφο εξωτερικά πώρινο πλαίσιο, όμοιου τύπου με αυτό της τοξοθυρίδας στη δεύτερη στάθμη του κεντρικού πύργου. Στις ακμές και εν μέρει στις παρειές των λίθινων πλαισίων των θυρίδων διακρίνονται κοίλες εγκοπές, στις οποίες προσαρμόζονταν τα βέλη, ώστε με ευκολία να επιτυγχάνεται ευθυβολία. Οι δοκοθήκες στην ανωδομή της τοιχοποιίας στήριζαν ξύλινο δώμα.

Εικ. 20. Κτήριο-κατοικία. Αποψη από Β.

Στη βορειοδυτική εξωτερική γωνία του πύργου διαμορφώνεται σε βαθιά εσοχή στο πάχος του περιμετρικού τείχους αποχωρητήριο (Εικ. 22). Στην κάτωψη είναι τραπέζιο⁵³ και καλύπτεται με χαμηλωμένο ημικυλινδρικό

⁵³ Στον Μυστρά τα αποχωρητήρια είναι ημικυκλικά ή ελλειψοειδή στην κάτωψη και διαμορφώνονται είτε σε σχετικά αβαθή εσοχή, στο πάχος της τοιχοποιίας, είτε σε προεξοχή. Η κάλυψή τους γίνεται συνήθως με τεταρτοσφαιρίο και πιο σπάνια με ημικυλινδρικό θόλο. Βλ. σχετ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 79-80. Σ. Ι. Αρβανιτόπουλος, «Όψεις της καθημερινής ζωής σε μια υστερο-βυζαντινή πολιτεία. Η περίπτωση του Μυστρά», *Διαχρονία* 1 (1997), 22. *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά, Μυστράς Αύγουστος 2001 - Ιανουάριος 2002* (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. Π. Καλαμαρά - Α. Μέξια, ΥΠΠΟ - ΔΒΜΑ - 5η ΕΒΑ, Αθήνα 2001, 53 εικ. 43. Ο. Δημητρίου, *Αποχωρητήρια και σχετικά θέματα υγιεινής στην ελληνική κατοικία της αρχαίας, βυζαντινής και νεώτερης εποχής* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ - Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2002, 171. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α', 164-168. Ειδικότερα, τα αποχωρητήρια εντοπίζονται στα ακόλουθα κτήρια: Αρχοντικό Α (Ορλάνδος ό.π., 101, 78 εικ. 66, 94 εικ. 86. Δημητρίου, ό.π., 83-85 αριθ. 99. Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β', 326 αριθ. Α), Αρχοντικό Η (Ορλάνδος, ό.π., 80 εικ. 68, 91 εικ. 83. Δημητρίου, ό.π., 84 αριθ. 100. Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β', 338 αριθ. Η), Αρχοντικό Ο (Ορλάνδος, ό.π., 80 εικ. 68. Δημητρίου, ό.π., 84-85 αριθ. 101. Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β', 353-354 αριθ. Ο Γ', εικ. 81, 86-87), Αρχοντικό Άνω Χώρας (Ορλάνδος, ό.π., 79 εικ. 67. Δημητρίου, ό.π., 85 αριθ. 102. Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β', 417-418 αριθ. 116 Γ', εικ. 153), γωνιακός πύργος στην Κάτω Πύλη [Γ. Μαρίνου, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π. (υποσημ.

θόλο που απολήγει εξωτερικά σε τόξο μετώπου. Κτιστό θρανίο περιβάλλει ορθογωνική οπή που συνδέεται με αγωγό αποχέτευσης στη θεμελίωση του τείχους.

Τα τείχη ανάμεσα στους πύργους έχουν ελαφρώς καμπυλωμένη χάραξη και είναι κατακόρυφα, με κυμαινόμενο πάχος 1,10 έως 1,25 μ. (Εικ. 4). Το πλέον αντιπροσωπευτικό τμήμα του περιβόλου, με στηθαίο, ίχνη έπαλξης και περιδρόμο, είναι αυτό ανάμεσα στον κεντρικό και τον βορειοδυτικό πύργο (Εικ. 14, 15, 18, 19), το οποίο μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε τη μορφή στα υπόλοιπα μέρη (Εικ. 27, 28). Το τείχος αυτό έχει μέγιστο εξωτερικό ύψος 7,90 μ. και πάχος 1,20 μ., στηθαίο ύψους 1,20 μ. και πάχους 0,46-0,50 μ., ίχνη έπαλξης και περιδρόμο πλάτους 0,65-0,75 μ.⁵⁴ Η πρόσβαση στον περιδρόμο γίνεται μέσω κτιστής κλίμακας. Το τείχος ανάμεσα στον βορειοανατολικό και βορειοδυτικό πύργο έχει εν μέρει καταρρεύσει από παλαιά, προ του 1920⁵⁵ (Εικ. 1). Στο δυτικό τμήμα του διακρίνεται το περίγραμμα ορθογώνιας τοξοθυρίδας, η οποία έχει φραχθεί σε μεταγενέστερη φάση με αργολιθοδομή, ενώ στη θεμελίωση σχηματίζεται κρηπίδωμα από μονή σειρά λίθων καθώς και οπή απαγωγής.

45), 104 εικ. 65]. Στο φραγκικό οχυρό της Ελεκίστρας στην Αχαΐα σώζεται αποχωρητήριο που ανήκει σε προσθήκη των ύστερων βυζαντινών χρόνων και είναι όμοιου τύπου με αυτά των οικιών του Μυστρά, βλ. Κουμούση, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 52), 38, 50 σχ. 2, 53 εικ. 12, 54 εικ. 13. Στο οχυρό των Βατίκων εντοπίζονται δύο αποχωρητήρια σε αβαθή εσοχή, με ημικυκλική κάτωψη και τεταρτοσφαιρική κάλυψη, από τα οποία το ένα προεξέχει ελαφρώς στην εξωτερική παρειά της τοιχοποιίας.

⁵⁴ Για τον περιδρόμο των μεσαιωνικών οχυρώσεων, βλ. ενδεικτικά Mesqui, *Châteaux*, ό.π. (υποσημ. 50), 236-238. Στις οχυρώσεις του Μυστρά [Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 641-642. Γ. Μαρίνου, «Το φραγκικό κάστρο της κορυφής», ό.π. (υποσημ. 48), 82 εικ. 7-8, 85 εικ. 19-20, 100 εικ. 56-57], του Γερακίου (Bon, ό.π., 643, 644, πίν. 155b) και της Μονεμβασίας [Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 201, 204], ο περιδρόμος είναι συμπαγής τοίχος, σε επαφή ή οργανική σύνδεση με την εσωτερική παρειά του τείχους. Ωστόσο, στον Μυστρά [Andrews, ό.π., 179, 180. Bon, ό.π., 641-642. Μαρίνου, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 45), 98 εικ. 50, 106-107, 106 εικ. 72] και στο Γεράκι (Bon, ό.π., 643, 644, πίν. 154b) τμήματα του περιδρόμου φέρονται και επί τυφλών αψιδωμάτων. Το ίδιο παρατηρείται και στον περιδρόμο του ανατολικού τείχους στο οχυρό των Βατίκων. Ασλανίδης, «Κάστρο Βατίκων», ό.π. (υποσημ. 34), 26.

⁵⁵ Αυτό προκύπτει από δύο φωτογραφίες του 1920 [Αρχαιολογική Εταιρεία, Αρχείο Ορλάνδου, φάκ. Ζαράφωνα/Ζαρούχλα, ό.π. (υποσημ. 1)]. Βλ. επίσης Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 159.1α.

Ορθογώνια τοξοθυρίδα διαμορφώνεται επίσης στο τείχος ανάμεσα στον νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό πύργο. Σημαντική φθορά έχει υποστεί στους νεώτερους χρόνους, μετά το 1952, λόγω κατάρρευσης, το τμήμα του περιβόλου ανάμεσα στον βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό πύργο⁵⁶.

Δ. Το οικοδομικό υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του οχυρού, κυρίως λίθοι, προέρχεται από το ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου και ενδεχομένως και από τη λιθαγωγή κτηρίων που έχουν εντοπιστεί σε παρακείμενη αρχαία οικιστική θέση, όπως έχει προαναφερθεί. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς και ημίεργους γκριζούς ασβεστόλιθους, άφθονα βήσαλα και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Στις γωνίες και στα πλαίσια των ανοιγμάτων χρησιμοποιούνται μεγαλύτεροι ημιλαξευμένοι λίθοι, ενώ στους θόλους και στα τόξα πλακοειδείς λίθοι και εν μέρει στη γένεσή τους πωρόλιθοι. Τα μέτωπα των τόξων διαμορφώνονται με πλακοειδείς ασβεστόλιθους καθώς και με πλίνθους που διατάσσονται ανά μονάδα, δυάδα ή τριάδα κάθετα στους αρμούς (Εικ. 6). Η χρήση πλαισίων από πωρόλιθο στην πύλη, σε ανοίγματα του πύργου και σε τρεις τοξοθυρίδες δείχνει πως αφορά σε αρκετά από τα αρχικά ανοίγματα⁵⁷. Η σπάνια παρουσία πάντως του πωρόλιθου στα ανοίγματα ίσως οφείλεται στη διαρπαγή του υλικού σε μεταγενέστερες περιόδους αλλά και στην κατάρρευση ή τροποποίηση των αρχικών ανοιγμάτων. Στα αποσπασματικώς σωζόμενα δάπεδα των δύο ορόφων του κεντρικού πύργου και στον όροφο του νοτιοανατολικού πύργου έχουν χρησιμοποιηθεί μικρών διαστάσεων πλακοειδείς ασβεστόλιθοι και συνδετικό κονίαμα που επικαλύπτει εν μέρει την άνω επιφάνεια των λίθων.

Το κονίαμα που χρησιμοποιείται για τη συναρμογή των λίθων, είναι ιδιαίτερα ισχυρό και ανθεκτικό, και

έχει γκριζωπή απόχρωση, η οποία οφείλεται στην περιεκτικότητα υλικού από δολομιτικό πέτρωμα. Στην εξωτερική επιφάνεια των τοίχων σώζεται εν μέρει καλής ποιότητας σαρδελωτό επίχρισμα, το οποίο αφήνει ακάλυπτα τα μέτωπα των λίθων. Την ίδια σύσταση και υφή έχουν τα κονιάματα στον πύργο της Πέρπενης καθώς και στις οχυρώσεις και στα κτήρια του Γερακίου⁵⁸ και του Μυστρά⁵⁹. Στο βορειοανατολικό τμήμα του περιβόλου διατηρούνται μυστρίσματα πάνω στο επίχρισμα. Στον κεντρικό πύργο, στον πρώτο όροφο, οι επιφάνειες των τοίχων και των θόλων σώζουν εν μέρει λειασμένο επίχρισμα ασβεστοκονιάματος (Εικ. 6). Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, η τοιχοποιία του κεντρικού πύργου έχει επισκευαστεί με αργούς και ημίεργους γκριζούς ασβεστόλιθους και σαφώς λιγότερο ισχυρό συνδετικό κονίαμα, χωρίς την παρεμβολή βησάλων ανάμεσα στους αρμούς (Εικ. 14-17). Στη βορειοδυτική γωνία του πρώτου ορόφου του κεντρικού πύργου σώζεται πατητό επίχρισμα ασβεστοκονιάματος, το οποίο έχει εν μέρει επικαλύψει το αρχικό.

Στους αρμούς των λίθων παρεμβάλλονται ατάκτως ή κατά οριζόντιες σειρές βήσαλα, τα οποία πιο σπάνια περικλείουν τους λίθους κατά το αμελές πλινθοπερικλειστο σύστημα· μεταξύ αυτών εντοπίζονται άφθονα αποτμήματα κεράμων με μελανή και καστανή βαφή, καθώς και ελάχιστα άβαφα όστρακα. Οριζόντιοι αρμοί συνήθως από βήσαλα και πιο σπάνια από λίθους διαγράφονται στις παρειές της τοιχοποιίας, σχεδόν στην ίδια στάθμη με τις οπές των ικριωμάτων, και φανερώνουν τα στάδια της κατασκευής παράλληλα όμως έχουν και αισθητικό αποτέλεσμα⁶⁰. Στις θολωτές

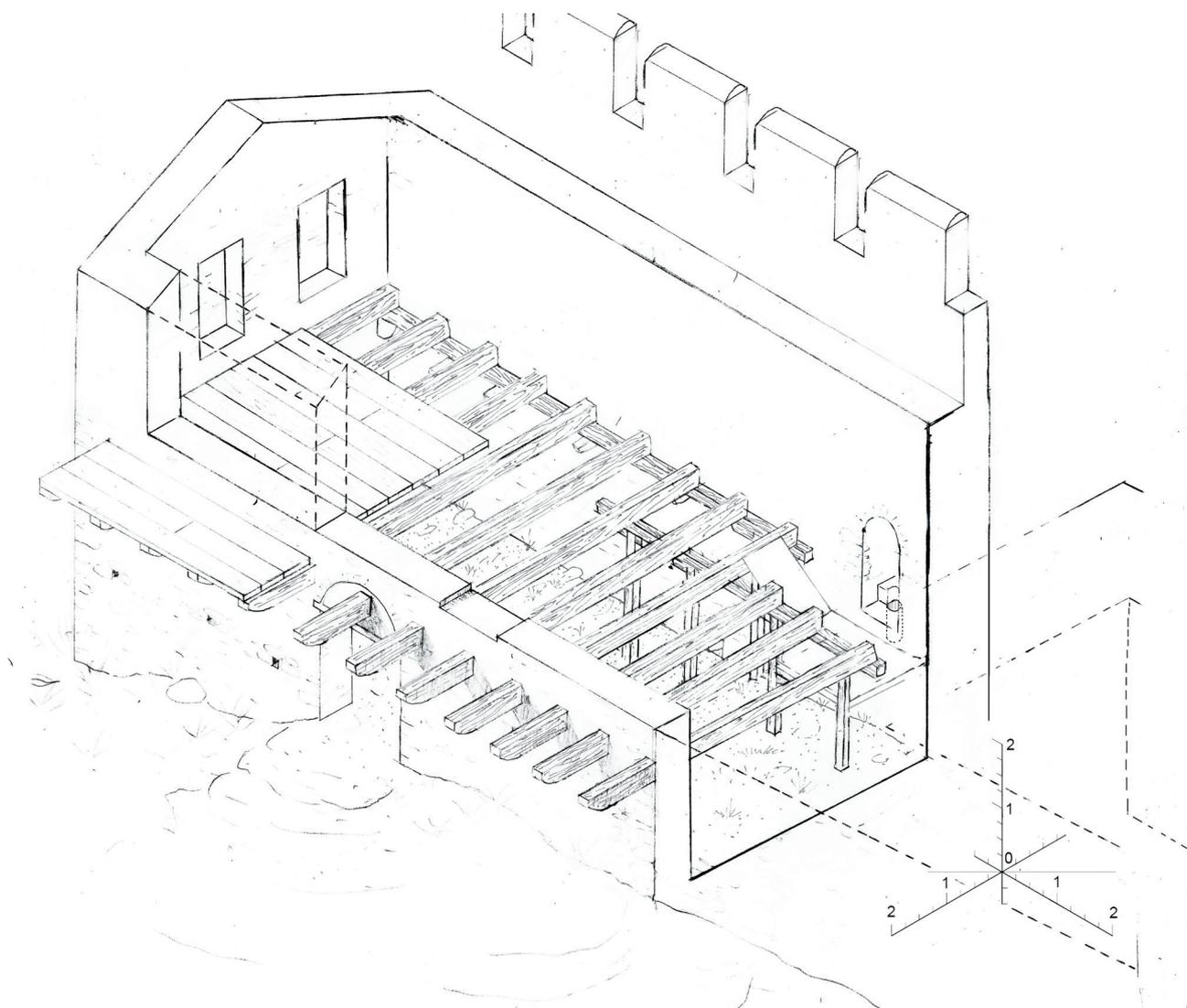
⁵⁶ Το τμήμα αυτό του τείχους απεικονίζεται ακέραιο σε δύο φωτογραφίες του 1920 [Αρχαιολογική Εταιρεία, Αρχείο Ορλάνδου, φάκ. Ζαραφώνα/Ζαρούγλα, ό.π. (υποσημ. 1)], σε φωτογραφία του 1930 [Bon Morée, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 159.1a] και σε μία ακόμη του 1952 [Νίκας, *Υστεροβυζαντινό οχυρό*, ό.π. (υποσημ. 8), 42, εικ. 28].

⁵⁷ Λαξευτοί πωρόλιθοι έχουν χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια ανοιγμάτων κτηρίων στο γειτονικό Γεράκι, βλ. σχετ. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 14, 15.

⁵⁸ Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44), 74 εικ. 9. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 15.

⁵⁹ Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 82-83. Ο ίδιος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 44), 81, 83.

⁶⁰ Επιμελημένες οριζόντιες σειρές βησάλων διαγράφονται στις προσόψεις οικιών του Μυστρά [Ορλάνδος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 44), 80 εικ. 5, 12], καθώς επίσης και στα τείχη και τους πύργους του οικισμού [Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 8.1-3. Μαρίνου, «Τα τείχη της Άνω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 52), 89 εικ. 29-30, 90 εικ. 33-34, 94. Η ίδια, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 45), 100 εικ. 59, 103 εικ. 64, 107 εικ. 73, 111 εικ. 85, 112 εικ. 86]. Επίσης, στους πύργους του Γερακίου, βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44), 87 εικ. 32. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 8, 9.

Εικ. 21. Κτήριο-κατοικία. Πρόταση αξονομετρικής αναπαράστασης, κλ. 1:50.

κατασκευές αρμοί από βήσαλα αντιστοιχούν στη στάθμη της γένεσης των θόλων και, σε συνδυασμό με τις οπές ικριωμάτων, δείχνουν τη θέση του ξυλότυπου, ο οποίος ενίοτε έχει αφήσει το αποτύπωμά του στο κονίαμα. Η κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια διαπιστώνεται στη θολοδομία του κεντρικού πύργου (Εικ. 6, 13), στον ημικυλινδρικό θόλο της πύλης, στην καμάρα της στέρνας του νοτιοανατολικού πύργου και στην κάλυψη του παρακείμενου αποχωρητηρίου. Στον κεντρικό πύργο, στις εξωτερικές πλευρές του δεύτερου ορόφου, δύο οριζόντιοι αρμοί από βήσαλα έχουν μεταξύ τους υψομετρική διαφορά 3,45/3,55 μ.

(Εικ. 14-18). Στη δυτική εξωτερική πλευρά του πρώτου ορόφου, οριζόντια πλινθοπερίκλειστη ζώνη λίθων βρίσκεται στην ίδια ευθεία με αρμό από βήσαλα στην ανωδομή του βορειοδυτικού τείχους. Στο τελευταίο αυτό τμήμα του περιβόλου διακρίνονται συνολικά δύο οριζόντιοι αρμοί βησάλων, από τους οποίους ο ανώτερος αντιστοιχεί στη στάθμη του περιδρόμου· η συνέχειά τους είναι ορατή στις πλευρές του γωνιακού πύργου και αντιστοιχούν στα σημεία έδρασης του ξυλόπατου της δεύτερης και τρίτης στάθμης του κτηρίου. Στο νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου οριζόντιος αρμός δείχνει την ανύψωση της

Εικ. 22. Νοτιοανατολικός πύργος και πλησιόχωρο αποχωρητήριο. Αποψη από ΒΑ.

τοιχοποιίας στο τελικό στάδιο της κατασκευής κατά τουλάχιστον 1/1,20 μ. και 1/1,90 μ., αντίστοιχα.

Στην κατασκευή του οχυρού, εκτός από τα λίθινα και πλίνθινα στοιχεία, έχουν χρησιμοποιηθεί και ξύλα, από τα οποία σώζονται μόνο τα ανώφλια στα δύο ορθογώνια παράθυρα της μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης του δεύτερου ορόφου του κεντρικού πύργου. Τα ίχνη των αρχικών στοιχείων διακρίνονται στην τοιχοποιία από υπολείμματα ξύλου και από τις σπές υποδοχής τους.

Ξύλινες μιαντώσεις διαπιστώνονται στον κεντρικό πύργο σε τρεις ζώνες⁶¹. Η πρώτη εντοπίζεται στον δεύτερο όροφο, στο ύψος της γένεσης των ημικυλινδρικών θόλων, ενώ οι υπόλοιπες δύο στον τρίτο όροφο.

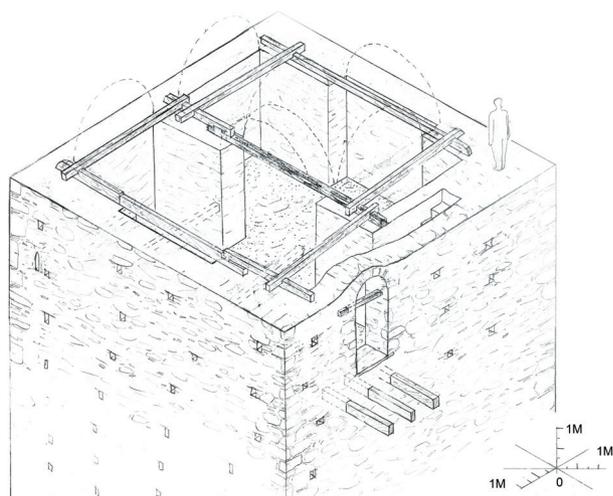
⁶¹ Για τα εφελκυστικά στοιχεία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, βλ. Γ. Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδασκαρική διατριβή), ΑΠΘ – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνικής Σχολής, *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, Παράρτημα αριθ. 10 του 9' τόμου, Α', Θεσσαλονίκη 1984, 45 κ.ε., κυρίως 63-64, όπου σημειώνει ότι είναι περιορισμένη η εφαρμογή ξύλινων εφελκυστικών ζωνών στη νότια Ελλάδα. Βλ. επίσης Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 82-83, όπου παρατηρεί ότι στα παλαιότερα σπίτια του Μυστρά δεν χρησιμοποιούνται ξυλοδεσιές, όπως, αντίθετα, στα κτήρια της τουρκοκρατίας. Πρβλ. Μαρίνου, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 250-251, όπου γίνεται λόγος για τη χρήση ξυλοδεσιών στην οικία Λάσκαρη. Βλ. επίσης Μ. Κορρές – Χ. Μπακιτζής, «Το φρούριο του Πυθίου», *Ελλάς. Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 33), 158, όπου κάνουν λόγο για τη χρήση ξυλοδεσιών στις οχυρώσεις του Πυθίου.

Η πρώτη ζώνη ξυλοδεσιάς ουσιαστικά είναι εναέρια, καθώς τα ξύλα δεν εντοιχίζονται εξ ολοκλήρου και λειτουργούν περισσότερο ως ελκυστήρες των ημικυλινδρικών θόλων (Εικ. 23, 26, 27). Σε κάθε περίπτωση, εμφανής είναι η πρόθεση οι μιαντώσεις να πλησιάσουν όσο γίνεται περισσότερο την περιμετρική τοιχοποιία, έτσι ώστε να περιδέσουν το κτήριο. Στον τρίτο όροφο, από τις δύο ζώνες μιαντώσεων που παρατηρούνται, η πρώτη βρίσκεται σε ενδιάμεση στάθμη (Εικ. 24), ενώ η δεύτερη στη στάθμη όπου το τυπικό καθ' ύψος κτίσιμο σταματά και αρχίζει η διαμόρφωση του σταυροθολίου πάνω στους ξυλότυπους⁶² (Εικ. 25). Οι ξυλοδεσιές του τρίτου ορόφου αποτελούνται από ξύλα που τοποθετούνται πρωτίτως μέσα στην τοιχοποιία (Εικ. 13) καθώς και από εναέρια-εμφανή (Εικ. 26-27). Τα εντοιχισμένα ξύλα απέχουν 20 εκ. από την εσωτερική παρειά του τοίχου και η μέγιστη διατομή τους είναι 12×12 εκ.

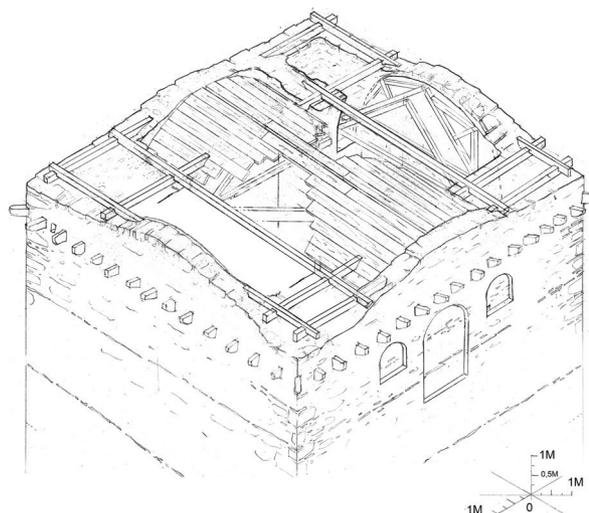
Τα τοξωτά ανοίγματα, τα αβαθή αψιδώματα, οι θυρίδες άμυνας και οι κιλλίβαντες συνιστούν επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία, τα οποία, εκτός από τον λειτουργικό σκοπό που υπηρετούν, έχουν και αισθητικό αποτέλεσμα, και παράλληλα φανερώνουν, από άποψη τυπολογίας και κατασκευής, επιδράσεις από την κοσμική και οχρωματική αρχιτεκτονική του Μυστρά. Τα ανοίγματα στον κεντρικό πύργο με τα ημικυκλικά υπέρθυρα ακολουθούν αμιγώς βυζαντινά πρότυπα που εφαρμόζονται τον 14ο αιώνα στα κοσμικά κτήρια του Μυστρά⁶³. Τα τρία αβαθή αψιδώματα στον κεντρικό

⁶² Η στάθμη αυτή είναι εμφανής λόγω αλλαγής του τρόπου εφαρμογής του επιχρίσματος και του σχηματισμού οριζόντιου αρμού.

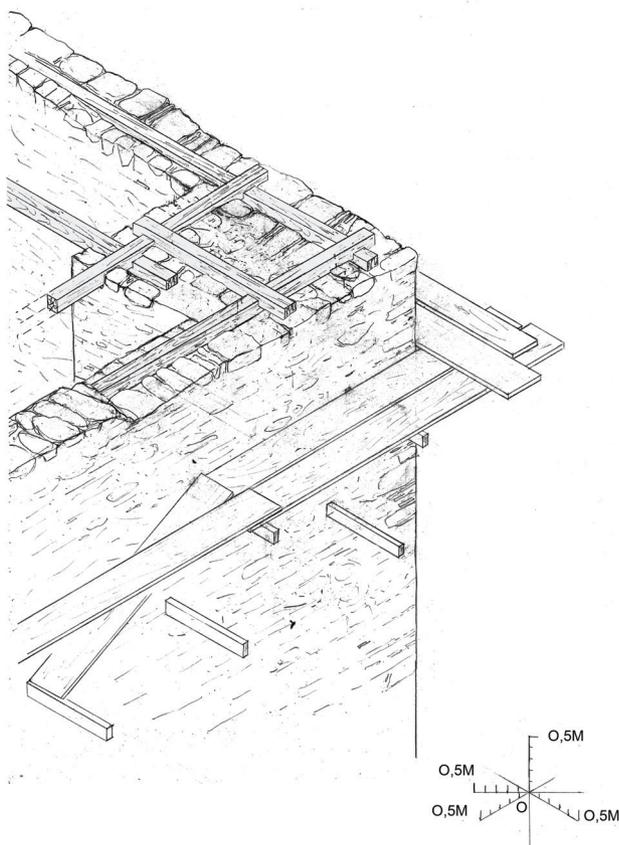
⁶³ Για την εξέλιξη της τυπολογίας των ανοιγμάτων στα κτήρια του Μυστρά, με υπέρθυρα οξυκόρυφα γοθτικής μορφής και ημικυκλικά αμιγώς βυζαντινής μορφής (14ος αιώνας), καθώς και ημικυκλικά χαμηλωμένα (15ος αιώνας και εφεξής), βλ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 25, 68-69. Μαρίνου, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 272. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 326-330, 326 εικ. 5-6, 327 εικ. 8-11. Ο ίδιος, «Το Παλάτι», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 340-342 εικ. 7, 9-11, κυρίως 341-342, όπου σημειώνει ότι τα ημικυκλικά υπέρθυρα των ανοιγμάτων στο κτήριο Β του Παλατίου από τυπολογική άποψη είναι μοναδικά σε όλο το συγκρότημα. Για τα βυζαντινά ανοίγματα, βλ. τη συνολική θεώρηση από τον S. Mameloukos, «Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture», *Masons at Work, Architecture and Construction in the Pre-Modern World*, επιμ. R. Ousterhout – R. Holod – L. Haselberger – A. Thourson, Center for Ancient Studies, University of Pennsylvania 2012, 1-38.

Εικ. 23. Κεντρικός πύργος. Πρόταση αξονομετρικής αναπαράστασης των ξυλοδεσιών της β' στάθμης, κλ. 1:50.

Εικ. 25. Κεντρικός πύργος. Πρόταση αξονομετρικής αναπαράστασης των ξυλοδεσιών και των ξυλότυπων του σταυροθολίου της γ' στάθμης, κλ. 1:50.

Εικ. 24. Κεντρικός πύργος. Πρόταση αξονομετρικής αναπαράστασης των ξυλοδεσιών και των ικριωμάτων της γ' στάθμης, κλ. 1:50.

πύργο και το αβαθές αφίδωμα στην πύλη του οχυρού διαρθρώνονται με ημικυκλικό τόξο στην απόληξή τους και ως εκ τούτου εμφανίζουν συνάφεια με αντίστοιχα αφιδώματα που απαντούν στα κτήρια και στις οχυρώσεις του Μυστρά, όπως αυτό στη βόρεια όψη του πύργου παρά την πύλη της Άνω Χώρας⁶⁴, το αφίδωμα πάνω από την πύλη νοτιοδυτικά της Αγίας Σοφίας στην Άνω Χώρα⁶⁵ και τα δύο αβαθή αφιδώματα στη

⁶⁴ Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 8.2. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 9 εικ. 2. *Πολιτεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 53), 43 εικ. 4.

⁶⁵ Μαρίνου, «Τα τείχη της Άνω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 52), 94, 95 εικ. 42. Βλ. και Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α', 96 Γ', εικ. 260, όπου σημειώνει ότι το αβαθές αφίδωμα πάνω από την πύλη ήταν προορισμένο για την τοποθέτηση θρησκευτικής παράστασης με προστατευτικό και αποτρεπτικό χαρακτήρα. Βλ. επίσης Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 169, εικ. 182. Μαρίνου, «Το φράγγικο κάστρο της κορυφής», ό.π. (υποσημ. 48), 84 εικ. 17 (αβαθές οξυκόρυφο αφίδωμα πάνω από την εξωτερική πύλη της ακρόπολης). Στη νότια όψη της πτέρυγας Ε του Παλατιού, αβαθής κόγχη με χαμηλωμένο ημικυκλικό τόξο χρησίμευε για την τοποθέτηση μαρμαρίνης πλάκας με τον δικέφαλο αετό, έμβλημα της δυναστείας των Παλαιολόγων, βλ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 43-44, εικ. 35-36. Σίνος, «Το Παλάτι», ό.π. (υποσημ. 63), 367 εικ. 79, 358, 368 εικ. 82, 370 εικ. 86. Στην πύλη του Γερακίου σώζονται τρία ανισομεγέθη αβαθή αφιδώματα [Traquair, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 41), 263.

νοτιοανατολική όψη του αρχοντικού που είναι γνωστό ως «Παλατάκι»⁶⁶. Τα αψιδώματα αυτά πιθανόν χρησίμευαν για την τοποθέτηση εμβλημάτων. Στην αβαθή ορθογώνια εσοχή στη βορειοανατολική εξωτερική γωνία του πύργου, στο ύψος της πρώτης στάθμης, πλησίον της πύλης, πιθανόν ήταν τοποθετημένη είτε πλάκα με έμβλημα είτε επιγραφή ή αρχαίο οικοδομικό υλικό⁶⁷.

Οι τοξοθυρίδες σχηματίζουν τρίγωνο στην κάτοψη, με διευρυμένη την εσωτερική όψη τους και στενή την εξωτερική, η οποία έχει τη μορφή κατακόρυφης σχισμής. Διακρίνονται δύο τύποι, με τοξωτό ή οριζόντιο λίθινο ανώφλι. Σώζονται συνολικά δεκαπέντε τοξοθυρίδες, ενώ δύο ακόμη είναι πιθανόν να διαμορφώνονταν, αντίστοιχα, στον νοτιοδυτικό πύργο και στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου. Από αυτές, εννέα ανήκουν στον πρώτο τύπο και πέντε στον δεύτερο, ενώ στο σύνολό τους, από άποψη τυπολογική, ομοιάζουν με τοξοθυρίδες στις οχυρώσεις και στα σπίτια του Μυστρά⁶⁸ και του Γερακίου⁶⁹, στον πύργο

της Πέρπενης και στο οχυρό των Βατίκων. Οι τρεις τοξωτές τοξοθυρίδες που διαρθρώνονται εξωτερικά με οξυκόρυφα πώρινα πλαίσια –μία στον πρώτο όροφο του κεντρικού πύργου και δύο στον όροφο του νοτιοανατολικού πύργου–, εμφανίζουν μεγάλη συνάφεια με τις τοξοθυρίδες δύο κτηρίων στην Άνω Χώρα του Μυστρά⁷⁰. Επίσης, οι τρεις ορθογωνικής διατομής τοξοθυρίδες στην ανωδομή του βορειοδυτικού πύργου είναι πανομοιότυπες με τις τοξοθυρίδες στο στηθαίο του δώματος στον πύργο της Πέρπενης.

Οι κιλλίβαντες στην απόληξη της τοιχοποιίας του κεντρικού πύργου στήριζαν πιθανότατα περιμετρικό εξώστη που εξυπηρετούσε την άμυνα⁷¹ (Εικ. 26, 27). Πρόκειται για μονόλιθους παραβολικής μορφής που είναι ικανοί να αντέξουν τα φορτία ξύλινου παρά κτιστού εξώστη. Στα κτήρια του Μυστρά οι κιλλίβαντες που στηρίζουν κτιστό ηλιακό, συνίστανται από επάλληλους λίθους σε διπλή ή τριπλή κατακόρυφη σειρά, ώστε να αντέχουν ισχυρά φορτία⁷². Επίσης, σε οχυρούς πύργους της παλαιολόγιας περιόδου στη βόρεια Ελλάδα και το βόρειο Αιγαίο στιβαροί κιλλίβαντες, κυρίως κτιστοί, στήριζαν περιμετρικά διευρυμένο κτιστό όροφο⁷³. Ο ξύλινος εξώστης στον κεντρικό πύργο

Βον, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 644, πίν. 155c], τα οποία διατηρούν ίχνη γραπτού διακόσμου, βλ. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 8. Εκτός Πελοποννήσου, αντιπροσωπευτικό είναι το αβαθές αψίδωμα πάνω από τη θύρα εισόδου στον υστεροβυζαντινό πύργο στα Μαριανά της Ολύνθου, βλ. Ορλάνδος, «Βυζαντινός πύργος», ό.π. (υποσημ. 37), 393 εικ. 1. Π. Θεοχαρίδης, «Ο πύργος στα Μαριανά. Χαλκιδική, Ελλάς», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 33), 220 εικ. 2-3.

⁶⁶ Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 8.1-3. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 93 εικ. 85, 99 εικ. 90. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β', 324 Γ', εικ. 40. Σίνος, «Το Παλάτι», ό.π. (υποσημ. 63), 328, εικ. 14.

⁶⁷ Για την αισθητική διάσταση που αποκτούν οι όψεις των οχυρώσεων με τη χρήση οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση και την τοποθέτηση κτητορικών επιγραφών και κεραμοπλαστικών θεμάτων, βλ. Ν. Μπακιρτζής, «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 139 κ.ε.

⁶⁸ Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 33 εικ. 25, 36 εικ. 26, 56 εικ. 46, 65 εικ. 54, 86 εικ. 75, 87 εικ. 78, 96 εικ. 88, 100 εικ. 91. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Γ', εικ. 20, εικ. 34-35, εικ. 137, εικ. 270-271. Μαρίνου, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 45), 103 εικ. 64. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 325 εικ. 4, 331 εικ. 20, 327 εικ. 10-12, 335 εικ. 36. Για τους τύπους τοξοθυρίδων στη δυτική οχυρωματική αρχιτεκτονική, βλ. S. Toy, *A History of Fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700*, Λονδίνο 2^η 1985, 115-117.

⁶⁹ Σμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44),

85 εικ. 28, 87 εικ. 32. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 8, 9, 12, 27.

⁷⁰ Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 102 εικ. 93. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β', 331 αριθ. Β (πύργος κτηριακού συγκροτήματος, τέλη 14ου – αρχές 15ου αιώνα) (βλ. και Γ', εικ. 48), 390 αριθ. 65 (οικία στην Άνω Χώρα) (βλ. και Γ', εικ. 126).

⁷¹ Για το στοιχείο του περιμετρικού εξώστη με διαφράγματα (hourds) σε κεντρικούς πύργους στη δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική, βλ. Mesqui, *Châteaux*, ό.π. (υποσημ. 50), 108-176.

⁷² Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 31 εικ. 23, 33-34 εικ. 25-26, 58 εικ. 48, 65 εικ. 54, 73 εικ. 61, 74 εικ. 62, 75 εικ. 63, 82 εικ. 70, 107 εικ. 98, 110 εικ. 100. Ορλάνδος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 44), 82, εικ. 21-23. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β', 451-452 αριθ. 190 Γ', εικ. 182. Μαρίνου, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 45), 107 εικ. 75, 108, εικ. 76. Η ίδια, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 336, εικ. 8. Στους πύργους της Άνω και Κάτω Χώρας του Μυστρά απαντούν μεμονωμένοι κιλλίβαντες, που στήριζαν καταχύστρες, ενίοτε με αισθητική διάσταση, βλ. Μαρίνου, «Τα τείχη της Άνω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 52), 96 εικ. 46, 97. Η ίδια, «Τα τείχη της Κάτω Πόλης», ό.π., 112 εικ. 86. Η ίδια, «Νέα στοιχεία», ό.π., 340, 339 εικ. 12.

⁷³ Τσουρής – Μπρίκας, *Το φρούριο του Πυθίου*, ό.π. (υποσημ.

του οχυρού της Ζαραφώνας είναι στοιχείο της δυτικής μεσαιωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής που απαντά σπάνια στον ελλαδικό χώρο, και συγκεκριμένα στα κάστρα του Χλουμουτζίου⁷⁴, της Λιβαδειάς⁷⁵ και του Γερακίου⁷⁶. Εκτός του ότι ακολουθούσε την περίμετρο του πύργου, ήταν τοποθετημένος στο επίπεδο του δώματος και σε επαφή με το κτιστό στηθαίο των επάλξεων⁷⁷. Το τελευταίο, σωζόμενο αποσπασματικά στη βόρεια και νότια πλευρά του πύργου, ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, της τουρκοκρατίας, και πιθανότατα αναπαράγει το αρχικό. Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν η διευθέτηση του ξύλινου εξώστη σε σχέση με το στηθαίο, διαγιγνώσκεται από το παράδειγμα που σώζεται στο γειτονικό Γεράκι. Στο νότιο τείχος του κάστρου, το οποίο κατασκευάστηκε μετά την επάνοδο των Βυζαντινών στον Μοριά το 1262⁷⁸,

διατάσσονται στο ύψος του στηθαίου, λίγο πάνω από τον περιδρόμο, δέκα εν σειρά κιλλίβαντες που στηρίζαν πιθανότατα ξύλινο εξώστη⁷⁹.

Στον κεντρικό πύργο, η θολοδομία –ημισφαιρικοί θόλοι στον πρώτο όροφο και σταυροθόλιο στον δεύτερο– δείχνει την αναπαραγωγή κατασκευαστικών προτύπων που απαντούν ευρύτατα στην εκκλησιαστική και κοσμική αρχιτεκτονική του Μυστρά. Ο χαμηλωμένος ημισφαιρικός θόλος έχει εφαρμοστεί την ύστερη βυζαντινή περίοδο (β' μισό 13ου και 14ου αιώνας) στη ναοδομία της Λακωνίας, στον Μυστρά⁸⁰, τη Μάνη και την περιοχή της Μονεμβασίας⁸¹. Το στοιχείο αυτό στέγασης

οποίου η τοιχοποιία διαφοροποιείται αισθητά, καθώς αποτελείται από ασβεστόλιθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα χωρίς τη χρήση βησάλων. Το τμήμα αυτό αποδίδεται στους Φράγκους. Η φραγκική οχύρωση ενισχύθηκε από τους Βυζαντινούς με πύργους και λοιπές οχυρωματικές κατασκευές, μετά την ανακατάληψη του Γερακίου το 1262. Βλ. επίσης, Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου, «Γεράκι», ό.π. (υποσημ. 44), 83. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 7, 8-9, όπου η βυζαντινή προσθήκη στο νότιο τείχος χρονολογείται στον 14ο-15ο αιώνα. Πρβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήνα 2001, 184-185 και σημ. 22, όπου δεν αποκλείει να προϋπήρχε στη θέση βυζαντινό οχυρό, ενώ παράλληλα θεωρεί ότι οι οχυρώσεις είναι της φραγκοκρατίας.

⁷⁹ Οι κιλλίβαντες αυτοί στηρίζαν ξύλινο εξώστη (hourd) με συνεχόμενες καταχύστρες ή ξύλινα διαφράγματα των επάλξεων (huchettes) επισημαίνεται ότι δύο ξεύγη κιλλιβάντων που στηρίζαν πιθανόν ξύλινο διάφραγμα (huchette), τοποθετούνται στο ύψος των επάλξεων, μπροστά από θυρίδες, και βρίσκονται σε υψηλότερο επίπεδο από την πλησιόχωρη σειρά κιλλιβάντων, βλ. Traquair, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 41), 259, 260, εικ. 1. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 8, 9, 27. Πρβλ. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 644, πίν. 154d, όπου αναφέρεται σε συνεχόμενες καταχύστρες (mâchicoulis). Για τις συνεχόμενες καταχύστρες στα τείχη της Ρόδου (15ος αιώνας) και στη δυτική μεσαιωνική οχυρωματική αρχιτεκτονική, βλ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα*, ό.π. (υποσημ. 42), 128, 326 σημ. 148 (με βιβλιογραφία).

⁸⁰ Με ημισφαιρικό θόλο καλύπτεται το κεντρικό τμήμα του δυτικού υπερώου στον Άγιο Δημήτριο, βλ. Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 17.4. Η. Hallensleben, «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des „Mistratypus“», *MJK* 18 (1969), 112 εικ. 5. Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 78), Αθήνα 2002, 104 σχ. 10, 105 και πίν. 66a). Επίσης, το νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο στην Αγία Σοφία (Millet, ό.π., πίν. 31.4. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Ιστορία - Μνημεία - Τέχνη*, Αθήνα 1948, 69 σχ. 4, 70).

⁸¹ Στη Μάνη χαμηλωμένος ημισφαιρικός θόλος καλύπτει το

33), 38 σχ. 5, 45, 47, 48 εικ. 24, 53 εικ. 32, 54 εικ. 34, 103-104 σημ. 72-78 (με σύνοψη βιβλιογραφίας).

⁷⁴ Στον εσωτερικό περίβολο του Χλουμουτζίου (β' τέταρτο 13ου αιώνα) εντοπίζεται ο πρωμότερος εξ ολοκλήρου ξύλινος εξώστης (δηλ. με ξύλινους προβόλους) του ελλαδικού χώρου, βλ. D. Athanasoulis, «Clermont-Chloumoutzi: le château-palais des princes francs d'Achaïe», *Un palais dans la ville*, 1, *Le palais des Rois de Majorque à Perpignan*, επιμ. Ο. Passarius – Α. Catafau, Canet 2014, 339, 340 ill. 4-5, 351, 355. Ο ίδιος, «The Triangle of Power», ό.π. (υποσημ. 34), 127, 129 εικ. 17, 138.

⁷⁵ Στον μεγάλο βορειοανατολικό πύργο του κάστρου της Λιβαδειάς, έργο των πρώτων χρόνων της φραγκοκρατίας, υπήρχε ξύλινος εξώστης στις τρεις πλευρές, που στηριζόταν σε ξύλινους προβόλους, βλ. Μαμαλούκος, «Κάστρο της Λιβαδειάς», ό.π. (υποσημ. 39), 10, 12 εικ. 5.

⁷⁶ Στο νότιο τείχος του κάστρου του Γερακίου υπήρχε ξύλινος εξώστης που στηριζόταν σε κιλλίβαντες. Οι τελευταίοι συνίστανται από δύο επάλληλους λίθους, βλ. Traquair, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 41), 259, 260, εικ. 1. Ελευθερίου, *Γεράκι*, ό.π. (υποσημ. 41), 8, 9, 27. Πρβλ. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 644, πίν. 154c-d.

⁷⁷ Σε όλα τα γνωστά παραδείγματα ο εξώστης τοποθετείται λίγο πάνω είτε από το εσωτερικό δάπεδο ή το δώμα πύργου είτε από τον περιδρόμο τείχους και στηρίζεται σε ξύλινους δοκούς που βαίνουν σε κιλλίβαντες ή και σε ξύλινους προβόλους, οι οποίοι εισέρχονται στην τοιχοποιία, στη βάση του στηθαίου. Η απρόσκοπτη πρόσβαση από το δώμα στον εξώστη γίνεται συνήθως μέσω θυρώματος που διαμορφώνεται στο στηθαίο των επάλξεων.

⁷⁸ Traquair, «Laconia», ό.π. (υποσημ. 41), 263-264, όπου διακρίνει δύο οικοδομικές φάσεις, της περιόδου της φραγκοκρατίας και του 14ου αιώνα. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 644-645, όπου σημειώνει ότι το νότιο τείχος έχει ενσωματώσει παλαιότερο, του

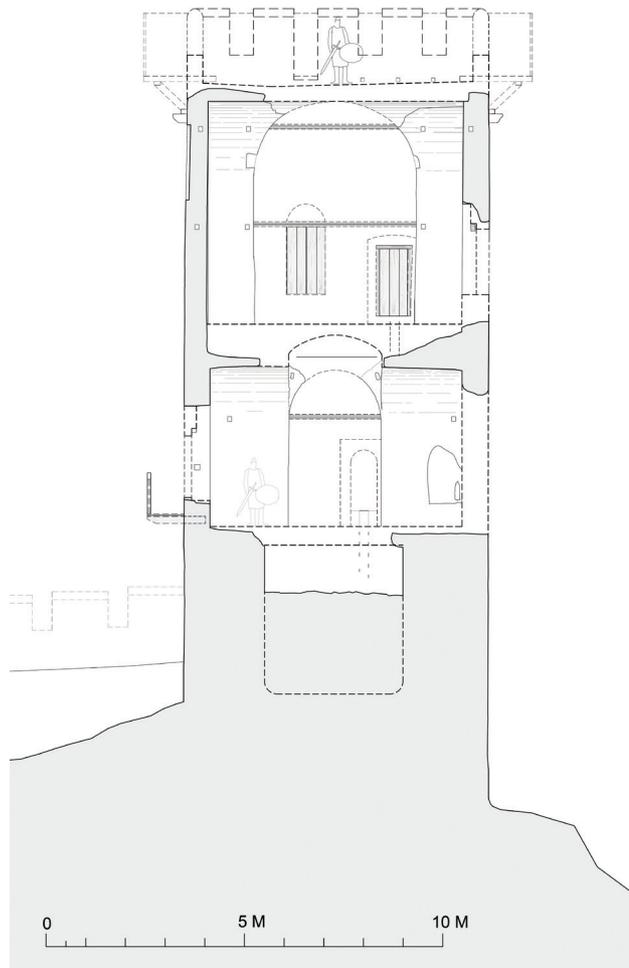
βρίσκει τέλεια εφαρμογή στα κοσμικά κτήρια του Μυστρά, και συγκεκριμένα στις δύο στάθμες του διώροφου κτηρίου Β στο κτηριακό συγκρότημα του Παλατιού, το οποίο χρονολογείται στα τέλη 13ου – αρχές 14ου αιώνα⁸², και στις δύο στάθμες του πύργου που καλείται «Παλατάκι» (τέλη 13ου – α΄ μισό 14ου αιώνα)⁸³. Με τον ίδιο τρόπο καλύπτεται η τελευταία στάθμη του υστεροβυζαντινού πύργου στον Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας. Εκτός Πελοποννήσου, αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του φρουρίου του Πυθίου, ιδρυτής του οποίου ήταν ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός λίγο μετά το 1330⁸⁴.

πρόπυλο του Σωτήρα Γαρδενίτσας, το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα στον Άγιο Πέτρο Καστάνιας, το δυτικό τμήμα της Αγίας Σοφίας Λαγκάδας και το πρόσκισμα του Ταξιάρχη Σαϊδόνας στην περιοχή Μονεμβασίας με τον ίδιο τρόπο στεγάζεται η λιτή του Αγίου Νικολάου στον ομώνυμο οικισμό, βλ. Α. Μέξια, *Βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των μεσοβυζαντινών ναών της Μάνης* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Α΄, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011, 255 και σημ. 844 (με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

⁸² Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 6.9, 10.3. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 21, 22 εικ. 14. Πολιτεία Μυστρά, ό.π. (υποσημ. 53), 89 εικ. 105. Σίνος, «Το Παλάτι», ό.π. (υποσημ. 63), 340 εικ. 6, 341 εικ. 10, 360-361 εικ. 58-61. Για τη χρονολόγηση του κτηρίου, βλ. Ορλάνδος, ό.π., 16, 21. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α΄, 78. Σίνος, ό.π., 340-341.

⁸³ Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 6.9. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 97, 100, 102, 94 εικ. 86, 96 εικ. 88, 98 εικ. 89. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 321-322, 328-329. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 325-328, 327 εικ. 8-9.

⁸⁴ Μ. Κορρές, «Θολοδομικά ζητήματα στο φρούριο του Πυθίου», *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Ι, Αθήνα 1994, 143-148 ΙΙ, πίν. 67-81. Κορρές – Μπακιρτζής, «Το φρούριο του Πυθίου», ό.π. (υποσημ. 61), 158-161 αριθ. 7. Τσουρής – Μπρίκας, *Το φρούριο του Πυθίου*, ό.π. (υποσημ. 33), 32 σχ. 4, εικ. 5, 33 εικ. 7, 53. Με κρεμαστό σφαιρικό θόλο καλυπτόταν ο ανώτατος όροφος του πύργου στα Μαριανά της Ολύθνου, κατασκευή που χρονολογείται περί το έτος 1373 και αποδίδεται στον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό, βλ. σχετ. Ορλάνδος, «Βυζαντινός πύργος», ό.π. (υποσημ. 37), 394, 395, εικ. 2-3. Θεοχαρίδης, «Ο πύργος στα Μαριανά», ό.π. (υποσημ. 65), 221 εικ. 5-6. Με σφαιρικό θόλο επί τόξων και λοφίων καλυπτόταν και ο πυλώνας στην πρώτη στάθμη πύργου στο κάστρο Παλιό Πυλί στην Κω (τέλη 11ου – αρχές 12ου αιώνα), βλ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα*, ό.π. (υποσημ. 42), 31, 33 εικ. 7-8, 39. Την ίδια κάλυψη έχει πύργος στο μεσοβυζαντινό κάστρο Bourzeÿ στη βόρεια Συρία, βλ. J. Mesqui, «Bourzeÿ, Une forteresse anonyme de l'Oronte», *La*

Εικ. 26. Κεντρικός πύργος. Τομή Β-Β. Πρόταση αναπαράστασης ξύλινη εξώστη στο δώμα, κλ. 1:50.

Το σταυροθόλιο χρησιμοποιείται ευρέως την παλαιολόγια περίοδο στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Μυστρά, κυρίως για την κάλυψη του νάρθηκα ή του υπερώου, σε συνδυασμό πάντοτε με ημικυλινδρική καμάρα ή ημισφαιρικό θόλο⁸⁵. Ο τρόπος αυτός στέγασης

fortification au temps des Croisades. Actes du colloque international de Parhenay - 2002, επιμ. N. Faucherre – J. Mesqui – N. Prouteau, Rennes 2004, 120 πίν. 13.

⁸⁵ Σταυροθόλιο καλύπτει τα δύο ακραία διαμερίσματα στο δυτικό υπερώο του Αγίου Δημητρίου [Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 17.4. Hallensleben, «Untersuchungen», ό.π. (υποσημ. 80), 112 εικ. 5. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, ό.π. (υποσημ. 80), 104 σχ. 10, 105 και πίν. 65], το κεντρικό τμήμα της πρώτης στάθμης του νάρθηκα και τα δύο ακραία τμήματα της νότιας στοάς, στη δεύτερη

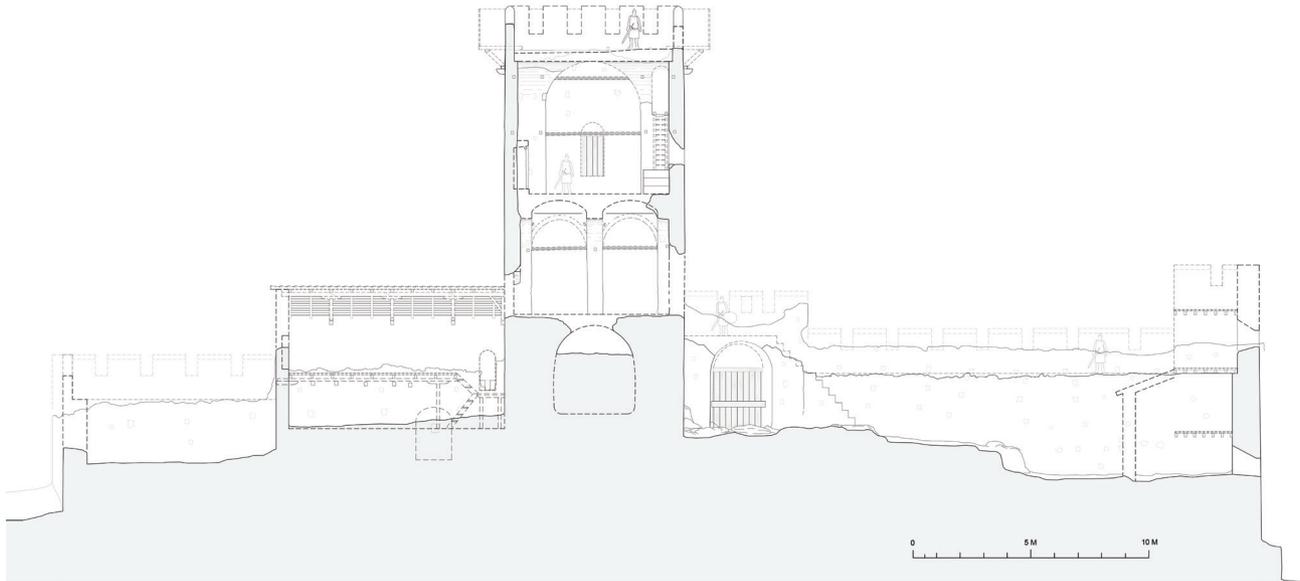
εφαρμόζεται πολύ συχνά και σε κοσμικά κτήρια του 14ου και κυρίως του 15ου αιώνα στον Μυστρά. Εκεί, σταυροθόλια εν σειρά καλύπτουν συχνά την πρώτη στάθμη κτηρίων, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις κάλυψης με συνδυασμό σταυροθολίου και ημικυλινδρικής καμάρας. Επίσης, σταυροθόλια χρησιμοποιούνται για

τη στέγαση ημιυπαίθριων χώρων, όπως οι στοές και τα διαβατικά⁸⁶. Έχουν τη μορφή αλληλοτενόμενων καμαρών και εδράζονται συνήθως σε στιβαρές παραστάδες ή είναι κρεμάμενα στους πλευρικούς τοίχους⁸⁷. Στον πρώτο και δεύτερο όροφο της δεύτερης οικοδομικής φάσης της οικίας Λάσκαρη (α΄ μισό του 14ου

στάθμη, στην Οδηγήτρια [Hallensleben, ό.π., 106 εικ. 1-2. Σ. Σίνος, «Οδηγήτρια», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 143, εικ. 18, 145 εικ. 21, 146] και το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα, στην πρώτη στάθμη, και επίσης τα ακραία τμήματα του δυτικού υπερώου, στη δεύτερη στάθμη, στην Παντάνασσα [Hallensleben, ό.π., 113 εικ. 7. Σίνος, «Η μονή της Παντάνασσας», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 198 εικ. 5, 199, 201 εικ. 13, 202]. Επίσης, σταυροθόλια καλύπτουν το προστώο στο παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας [Σ. Σίνος, «Τα παρεκκλήσια», *Μνημεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 29), 232 εικ. 40, 233]. Ακόμη, με σταυροθόλιο καλύπτεται το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα και πιθανότατα το περίστωο, το οποίο όμως δεν σώζεται, στους Αγίους Αποστόλους Λεονταρίου, βλ. Α. Κ. Orlandos, «L'église byzantine des Saints Apôtres à Léondari», *REG* 34 (1921), 163 κ.ε., εικ. 1, 3. Hallensleben, ό.π., 112 εικ. 6. Α. Λούβη-Κίζη, «Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας», *ΔΧΑΕ ΚΗ΄* (2007), 101 εικ. 3, 110-111, 113 εικ. 16-17. Επιπλέον, ίδιου τύπου κάλυψη πιθανολογείται στα τρία μέρη του νάρθηκα στην Παντάνασσα Γερουμάνας (αρχές 15ου αιώνα), βλ. Α. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών», *Σύμμεικτα* 16 (2003), 361, 368 σχ. 1, 371 σχ. 7. Το σταυροθόλιο ως μορφή εισάγεται απευθείας από την Κωνσταντινούπολη στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Μυστρά (Οδηγήτρια και Παντάνασσα) καθώς και στους Αγίους Αποστόλους Λεονταρίου, βλ. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 5), Αθήνα 1965, 28 και σημ. 82, 29. Ρ. Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9.10.1981, Akten I/2, JÖB* 31/2 (1981), 555, 568. Το παλαιότερο παράδειγμα σταυροθολίων στη Λακωνία απαντά στην Αγία Σοφία Μονεμβασίας (12ος αιώνας), βλ. Ε. Στίκας, «Ο ναός της Αγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας (μετὰ ἱστορικῶν παρεκβάσεων)», *ΛακΣπουδ* Η΄ (1986), 305, 306, 307, 316, 361-365 σχ. 1-5. Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 242. Χ. Α. Καλλιγιά, *Μονεμβασία. Μια βυζαντινή πόλη-κράτος*, Αθήνα 2010, 230 σχ. 12-5, 231 σχ. 12-6). Στη Μάνη απουσιάζει ο τρόπος αυτός στέγασης, βλ. R. Traquair, «Laconia. III. The Churches of Western Mani», *BSA* 15 (1908-1909), 179, 211. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια*, ό.π., 22. Στην οχυρωματική αρχιτεκτονική αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα στέγασης με σταυροθόλια και πλευρικά αψιδώματα πύργων στο μεσοβυζαντινό κάστρο Bourzeý στη βόρεια Συρία, βλ. Mesqui, «Bourzeý», ό.π. (υποσημ. 84), 109 πίν. 8.

⁸⁶ Στο Παλάτι του Μυστρά σταυροθόλια καλύπτουν τη στοά της πτέρυγας Δ (μέσα 14ου αιώνα), βλ. Σίνος, «Το Παλάτι», ό.π. (υποσημ. 63), 340 εικ. 6, 342, 345. Επίσης, τη στοά της πτέρυγας Ε (1407-1415), Σίνος, ό.π., 340 εικ. 6, 346-347, 371 εικ. 88-89. Ι. Ε. Δημακόπουλος, «Το παλάτι των Παλαιολόγων (Κτήριο Ε) στον Μυστρά, ο κτίτωρ του, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, και το βενετικό του πρότυπο», *21ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Αθήνα 2001), 33-34. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α΄, 78. Με δύο σταυροθόλια καλύπτεται το διαβατικό στη ΒΑ εξωτερική γωνία οικίας στην Άνω Χώρα, Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β΄, 389 αριθ. 62 Γ΄, σχ. 26. Μαρίνου, «Οικίες», ό.π. (υποσημ. 46), 314-315 εικ. 24-26. Όμοια κάλυψη και στη δεύτερη στάθμη οικίας στην Άνω Χώρα που χρησιμοποιείτο ως διαβατικό, Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β΄, 426 αριθ. 122. Έχει επισημανθεί ότι το σταυροθόλιο, στοιχείο σπάνιο στη νεοελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική και σχεδόν άγνωστο στους Μωραΐτες οικοδόμους, εφαρμόζεται από τσάκωνες κτίστες σε κατοικίες της Τσακωνιάς για την κάλυψη ισόγειων χώρων, βλ. Γ. Πετρός – Α. Π. Π. Πετρονώτης, «Τσάκωνες μάστοροι και άλλοι παλιοί, ντόπιοι και ἐπιήλυδες ὁμότεχνοι στὴν Κυνουρία», *Πρακτικά ΣΤ΄ Τσακωνικού Συνεδρίου, Λεωνίδιον 25-26.9.2009, Χρονικά των Τσακωνών ΚΑ΄* 2/2 (2010), 90, 91 εικ. 32.

⁸⁷ Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 341-342 αριθ. Ι (15ος αιώνας), 346-347 αριθ. Μ (συνδυασμός σταυροθολίου και καμάρας), 352 αριθ. Ο (συνδυασμός σταυροθολίου και καμάρας, 15ος αιώνας), 365-377 αριθ. 1, κυρίως 366, 367 (τρία σταυροθόλια της δεύτερης οικοδομικής φάσης του κτηρίου), 383 αριθ. 49 [(σταυροθόλια ή ημικυλινδρικές καμάρες, βλ. και Γ΄, εικ. 119), 389 αριθ. 62, 398 αριθ. 84 (βλ. και Γ΄, σχ. 43, εικ. 107), 407 αριθ. 95 [βλ. και Γ΄, σχ. 43, 48, και επίσης Σίνος, «Το συγκρότημα», ό.π. (υποσημ. 44), 323, 326 εικ. 2, 324 εικ. 28], 418 αρ. 117-119, 424 (συνδυασμός σταυροθολίου και καμάρας, 15ος αι., βλ. και Γ΄, εικ. 154), 451 αριθ. 190, 454 αριθ. 199 [βλ. και *Πολιτεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 53), 67 εικ. 66], 459-460 αριθ. 213 [βλ. επίσης Μαρίνου, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 334, 333 εικ. 4], 465 αριθ. 223, 469 αριθ. 229, 474 αριθ. 236 [σταυροθόλια επί τυφλών αψιδωμάτων, ενισχυμένα με σφενδόνια επί παραστάδων, βλ. και Μαρίνου, «Τα τείχη της Άνω Πόλης», ό.π. (υποσημ. 52), 108 εικ. 77, 109 εικ. 78, 110 και εικ. 83. Η ίδια, *Άγιος Δημήτριος*, ό.π. (υποσημ. 80), 335, εικ. 6], 489 αριθ. 272. Επίσης, δύο σταυροθόλια καλύπτουν το κτήριο στη βορειοδυτική εξωτερική γωνία της Οδηγήτριας, ενισχυμένα σε μεταγενέστερη φάση με δύο κτιστούς πεσσούς κυκλικής διατομής [Millet, *Mistra*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 12.2 (L), πίν. 22.3]. Για τετράγωνα

Εικ. 27. ΝΔ πύργος - Κτήριο-κατοικία - Κεντρικός πύργος - Πύλη - ΒΔ πύργος. Τομή Α'-Α', πρόταση αναπαράστασης, κλ. 1:50.

αιώνα)⁸⁸, και στην πρώτη στάθμη της οικίας Φραγγόπουλου (α΄ μισό 15ου αιώνα)⁸⁹, σώζονται τα αντιπροσωπευτικότερα από άποψη κατασκευαστικής αρτιότητας

στην κάτοψη κτήρια που καλύπτονται με σταυροθόλιο, βλ. Αρβανιτόπουλος, ό.π., Β΄, 416 αριθ. 116, 464 αριθ. 222, 479 αριθ. 249. Ο ισόγειος τετράγωνος χώρος Γ στο «Παλατάκι» που συνιστά προσθήκη του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, καλύπτεται επίσης με σταυροθόλιο, βλ. Σίνος, «Παλατάκι», ό.π. (υποσημ. 29), 325 εικ. 3, 329-330, 332. Πρβλ. Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 94 εικ. 86, 100, όπου είχε θεωρήσει ότι ο χώρος Γ καλυπτόταν με σφαιρικό θόλο.

⁸⁸ Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π., 58, 111 εικ. 101. Α. Γ. Καλλιγιάς - Χ. Α. Καλλιγιά, «Τὸ σπίτι τοῦ Λάσκαρη στὸ Μυστρά», ΔΧΑΕ Π΄ (1985-1986), 264 εικ. 5, 266 εικ. 9-10, 273, εικ. 26-27, 275, κυρίως 272-273. Α. Γ. Καλλιγιάς - Χ. Α. Καλλιγιά, «Το σπίτι του Λάσκαρη. Μυστράς, Ελλάδα», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 33), 244-245 αριθ. 2. G. Marinou, «Structural Observations on the Byzantine Building known as the Laskaris house at Mystras», *Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke. Bauegefüge, Konstruktionen, Werkstoffe*, Jahrbuch 1994, Sonderforschungsbereich 315, Universität Karlsruhe, *Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke*, 115, 107 εικ. 2, 118 εικ. 15. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 343-346 αριθ. Λ. Μαρίνου, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 214-215 εικ. 3-4, 220-221, 223-227. Η ίδια, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 246-273, κυρίως 248-249 εικ. 6-10, 250 και εικ. 13.

⁸⁹ Ορλάνδος, «Τὰ παλάτια», ό.π. (υποσημ. 31), 58, 108 εικ. 99.

σταυροθόλια της κοσμικής αρχιτεκτονικής του Μυστρά, με τα οποία εμφανίζει μεγάλη συνάφεια το σταυροθόλιο στον κεντρικό πύργο της Ζαραφώνας. Στην οχρωματική αρχιτεκτονική του λακωνικού χώρου η εφαρμογή του σταυροθολίου απαντά επίσης στη δεύτερη στάθμη του τετραώροφου γωνιακού πύργου στην Κάτω Πύλη του Μυστρά⁹⁰, στη δεύτερη στάθμη του πύργου στην Πέρπενη καθώς και στην πρώτη στάθμη τριών κτηρίων στο οχυρό των Βατίκων⁹¹.

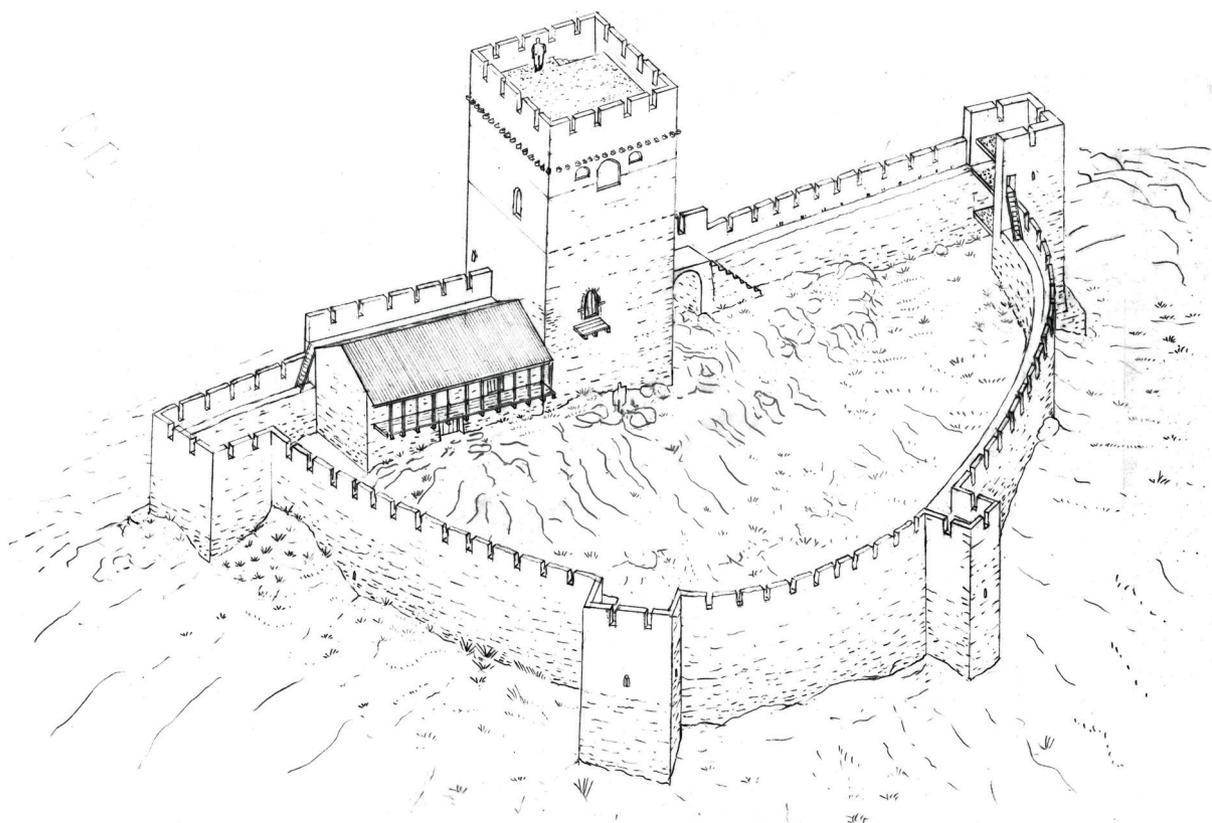
Στον ανατολικό σωζόμενο τομέα του σταυροθολίου είναι ορατή η τεχνική που έχει εφαρμοστεί για την κατασκευή του. Οι θολίτες είναι πλακοειδείς ασβεστόλιθοι και διατάσσονται σε σειρές κάθετες προς το τόξο μετώπου καθώς και σε προεξοχή-αναμονή για τη συνέχιση της κατασκευής⁹² (Εικ. 13). Στο ύψος της γένεσης του θόλου καθώς και υψηλότερα, περίπου κατά 1 μ., ορθογωνικές οπές, συμμετρικά τοποθετημένες,

Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Β΄, 339-340 αριθ. Θ. Μαρίνου, «Οικία Φραγγόπουλου», ό.π. (υποσημ. 45), 290, εικ. 3-5, 291 εικ. 6-7.

⁹⁰ Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 34), Α΄, 105. Μαρίνου, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 332-333, εικ. 2.

⁹¹ Ασλανίδης, «Κάστρο Βατίκων», ό.π. (υποσημ. 34), 26.

⁹² Για την τυπολογία και την κατασκευή των σταυροθολίων, βλ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια*, ό.π. (υποσημ. 85), 24 σχ. 6, 26-27, 28 και σημ. 82.

Εικ. 28. Οχυρό Ζαραφώνας. Πρόταση αξονομετρικής αναπαράστασης, κλ. 1:50.

υποδέχονταν τον ξυλότυπο. Η χρήση του συνάγεται και από τον οριζόντιο αρμό που διαγράφεται υψηλότερα κατά 0,60/0,90 μ. από τη γένεση του σταυροθολίου και αντιστοιχεί στο σημείο στερέωσης του ξύλινου σκελετού⁹³ (Εικ. 13, 25). Στο τύμπανο, επίσης, του άλλοτε σωζόμενου δυτικού και του νότιου τομέα του σταυροθολίου, σειρά βησάλων διαγράφει εν μέρει το τόξο μετώπου του θόλου και δείχνει ότι είχε αποτελέσει οδηγό για την κατασκευή του. Έχει ήδη επισημανθεί ότι η κατασκευή σταυροθολίου ενέχει μεγαλύτερες δυσκολίες σε σύγκριση με τον ημικυλινδρικό ή ημισφαιρικό θόλο⁹⁴, πολύ περισσότερο στην περίπτωση

του κεντρικού πύργου της Ζαραφώνας, όπου εφαρμόζεται σε μεγάλο ύψος, στην τρίτη στάθμη.

Ο κεντρικός πύργος του οχυρού, εκτός από τα θολοδομικά στοιχεία –ημισφαιρικοί θόλοι, ημικυλινδρικές καμάρες, ημικυκλικά τόξα και σταυροθόλιο–, διακρίνεται και για την κλίμακά του, καθώς σε διαστάσεις κάτοψης και ύψους είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από τα υπόλοιπα μέρη της οχύρωσης, κυρίως τους πύργους. Το στοιχείο αυτό, συνδεδεμένο με την έννοια του καταφυγίου, είναι πολύ σπάνιο στα οχυρά του Μοριά που προσγράφονται στους Βυζαντινούς την ύστερη περίοδο, και απαντά, εκτός από τη Ζαραφώνα, και στον μεσαιωνικό οχυρωμένο οικισμό του Αγίου Βασιλείου Κυνουρίας⁹⁵. Επιπλέον, και τα επιμέρους

⁹³ Βλ. και παρατηρήσεις στη θολοδομία της οικίας Λάσκαρη από τη Μαρίνου, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 34), 220-221. Η ίδια, «Οικία Λάσκαρη», ό.π. (υποσημ. 34), 250.

⁹⁴ Σ. Β. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 198-204, κυρίως 204.

⁹⁵ Για τον υψηλό πύργο στον Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας, βλ. παραπάνω υποσημ. 17. Μεγάλης κλίμακας πύργοι κατασκευάζονται στα μεταβυζαντινά χρόνια στην περιοχή της Μάνης ακολουθώντας πρότυπα της μεσαιωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, βλ. σχετ. Ι. Σπηλιοπούλου – Α. Κωτσάκης, «Οι πύργοι

στοιχεία –τοξωτά ανοίγματα, αβαθή αψιδώματα, τοξοθυρίδες, εσωτερική κρυπτή κλίμακα για την επικοινωνία των δύο ορόφων, περιμετρική ζώνη λίθινων κιλλιβάντων για τη στήριξη ξύλινου εξώστη– δείχνουν ότι η κατασκευή οφείλεται σε ειδικευμένο και έμπειρο οικοδομικό συνεργείο, εξοικειωμένο με κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία, και τεχνικές που εφαρμόζονται ευρέως στην κοσμική, οχρωματική και εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του λακωνικού χώρου, ιδίως του Μυστρά. Το συνεργείο αυτό ανταποκρίθηκε κάλλιστα στις απαιτήσεις μιας εξέχουσας, ισχυρής προσωπικότητας, η οποία διέθετε την οικονομική και/ή τη στρατιωτική δύναμη για την εφαρμογή ενός τόσο φιλόδοξου οχρωματικού έργου (Εικ. 28).

Ε. Το οχυρό της Ζαραφώνας έχει χρονολογηθεί από τους A. Bon⁹⁶ και K. Andrews⁹⁷ στην πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο. Στην πρόσφατη έρευνα, εκτός του ότι διαπιστώθηκε συνάφεια με τυπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία που εφαρμόζονται την ύστερη βυζαντινή περίοδο στα κοσμικά κτήρια του Μυστρά, ιδίως στο «Παλατάκι», στο κτήριο Β του Παλατιού και στις οικίες Λάσκαρη και Φραγγόπουλου, καθώς και στις οχυρώσεις του Γερακίου, στους πύργους της Πέρπνης και του Αγίου Βασιλείου Κυνουρίας και στο οχυρό των Βατίκων, εντοπίστηκε επιγραφική μαρτυρία που είναι πλέον καθοριστική για τη χρονολόγηση του οχυρού.

Η επιγραφή αυτή είναι χαραγμένη σε πωρόλιθο, ορθογωνικής διατομής, που περικλείεται από βήσαλα και βρίσκεται σε κεντρικό και εμφανές σημείο παρά την πύλη του οχυρού· συγκεκριμένα, τοποθετείται στο μέσον της δυτικής όψης του κεντρικού πύργου, στην ανωδομή της πρώτης στάθμης, πάνω από οριζόντια σειρά αμελώς πλινθοπερίκλειστων λίθων (Εικ. 18). Πρόκειται για το μονόγραμμα Θ Δ Π (Εικ. 29-30), το οποίο αναλύεται ως Θ(εόδωρος) Δ(εσπότης) Π(αλαιολόγος) ή

και οι οχυρωμένες κατοικίες των νησιών του Αιγαίου και της Πελοποννήσου (14ος-19ος αι.). Μια ιστορικο-πολιτισμική προσέγγιση με έμφαση στην περίπτωση της Νάξου», *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008-2012), 274-283, κυρίως 276-278 (με σύνοψη βιβλιογραφίας).

⁹⁶ Bon, «Compte rendu», ό.π. (υποσημ. 2), φ. 2. Bon, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 2), 512, 661.

⁹⁷ Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 10, 226, όπου τοποθετεί τη Ζαραφώνα μαζί με τις οχυρώσεις στην Άνω Σοχά, τους Μολάους και τα Βάτικα μεταγενέστερα του 13ου αιώνα.

Θ(εόδωρος) Δ(εσπότης) Π(ορφυρογέννητος)⁹⁸, όπως υπέγραφαν οι δεσπότες του Μορέως Θεόδωρος Α⁹⁹ και Θεόδωρος Β¹⁰⁰ Παλαιολόγοι. Συναφές μονόγραμμα σώζεται στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου της ακρόπολης της Μονεμβασίας, πλησίον της ανατολικής πύλης, το οποίο συνίσταται από τα πλίνθινα γράμματα Θ Π Ο και Π και το εγχάρακτο γράμμα Λ σε υποκείμενο πώρινο πρόβολο¹⁰¹, και αναλύεται ως Θ(εόδωρος)

⁹⁸ Ευχαριστίες εκφράζονται στον καθηγητή Χρήστο Σταυράκο για τη γόνιμη συζήτηση πάνω στο θέμα.

⁹⁹ Ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος (1382-1407) υπογράφει επιστολές του ως «Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ πορφυρογέννητος» και ως «Δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος Θ», βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Επιτροπή εκδόσεως των καταλοίπων Σπυριδώνος Λάμπρου, Δ΄, Αθήνα 1930 (φωτοτ. ανατ., εκδόσεις Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1972), 3-10. Στον αργυρόβουλλο ορισμό που απέλυσε για τη Μονεμβασία το 1391, υπογράφει ως «Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης, ὁ Πορφυρογέννητος», βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, ό.π. (υποσημ. 18), 171-174. Ο Μανουήλ Β΄ αναφέρεται σε αργυρόβουλλο του «δεσπότη του τοῦ Πορφυρογεννήτου κῦρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου» (Miklosich – Müller, ό.π., 168-170). Ο ίδιος στον επιτάφιο λόγο του απευθύνεται «εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῦριν Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον», βλ. *Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν δεσπότην Θεόδωρον Παλαιολόγον*, εκδ. J. Chrysostomides, CFHB 26, Θεσσαλονίκη 1985, 75.

¹⁰⁰ Ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος (1407-1448) σε τέσσερα αργυρόβουλλα υπογράφει ως «Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ πορφυρογέννητος», βλ. *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, ό.π. (υποσημ. 99), 103-109. V. Laurent, «Un argyrobulle inédit du despote de Morée Théodore Paléologue en faveur de Mastino de Cattanei», *REB* 21 (1963), 218-219. R. S. Stefec, «Ein wiederentdecktes Argyrobull des Despoten Theodoros Palaiologos», *BZ* 105/2 (2012), 813-827, κυρίως 816, 820, πίν. I-III. Επίσης, υπογράφει και ως «Δεσπότης ὁ Πορφυρογέννητος» στον αργυρόβουλλο ορισμό του για τη Μονεμβασία τον Δεκέμβριο του 1442 [Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, ό.π. (υποσημ. 18), 174-175], καθώς και σε επιστολή του προς τον καρδινάλιο Άγγελο Acciaiuoli (*Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, ό.π., 110-111). Σε τμήμα μαρμάρινου θωρακίου από τον Μυστρά σώζεται επιγραφή, όπου αναφέρεται, μεταξύ άλλων, «κῦρ Θεοδώρου Παλαιολόγου τοῦ πορφυρογεννήτου» [G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 138]· ωστόσο, η αυθεντικότητα της επιγραφής έχει αμφισβητηθεί από τον T. Papamastorakis, «Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists», *Οἱ βυζαντινὲς πόλεις*, ό.π. (υποσημ. 67), 292-296, εικ. 15-16.

¹⁰¹ Τα πλίνθινα γράμματα Θ Π Ο διατάσσονται σε οριζόντια

Π(ορφυρογέννητος) ο Π(α)λλ(αι)ο(λόγος). Στα μονογράμματα των Παλαιολόγων το γράμμα Π, συνοδεύομενο από τα Α Λ και Γ, δηλώνει συνήθως το οικογενειακό όνομα¹⁰² ως εκ τούτου η δήλωση του τίτλου Πορφυρογέννητος στο μονόγραμμα της Μονεμβασίας είναι μοναδική, ενώ παράλληλα επιτρέπει ανάλογη ανάγνωση στο μονόγραμμα της Ζαραφώνας.

Το μονόγραμμα της Μονεμβασίας αποδίδεται με

σειρά και χαμηλότερα σχηματίζεται το γράμμα Π από πλίνθους που περικλείουν πώρινο πρόβολο. Στη λοξότητη επιφάνεια του προβόλου τοποθετείται το έξεργο γράμμα Λ, ενώ ένα Α θα μπορούσε να έχει χαραχθεί στην κατακόρυφη επιφάνεια, που είναι φθαρμένη. Πολύτιμες ήταν οι παρατηρήσεις του καθηγητή Χ. Σταυράκου στην ανάγνωση του μονογράμματος. Η Καλλιγά έχει διαβάσει τα γράμματα Θ Π Ο και Δ αναλύοντας το μονόγραμμα ως Θεόδωρος) Δ(εσπότης) ο Π(ορφυρογέννητος) ή Θεόδωρος) Πο(ορφυρογέννητος) Δ(εσπότης) και αποδίδοντάς το στον Θεόδωρο Α΄ ή στον Θεόδωρο Β΄, βλ. Χ. Α. Καλλιγά, «Μία νέα ανάγνωση κεραμοπλαστικού στην ακρόπολη τής Μονεμβασίας», 100 Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1990), 28 (με σφάλμα στη σχεδιαστική απόδοση του μονογράμματος). Η ίδια, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 18), 246 εικ. 22, 248 και σημ. 165. Η ίδια, *Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 85), 93, 216.

¹⁰² Για τα μονογράμματα των Παλαιολόγων στον Μυστρά, βλ. Millet, «Inscriptions», ό.π. (υποσημ. 100), 142, 146. *Πολιτεία Μυστρά*, ό.π. (υποσημ. 53), 166-167 αριθ. 23 (Α. Μέξια) και 180-182 αριθ. 28 (Α. Μπακούρου). Στην Αναστασιούπολη της Θράκης σώζονται εντός αβαθών αφιδωμάτων εγχάρακτα μονογράμματα της δυναστείας των Παλαιολόγων, τα οποία αποδίδονται στον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, «Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Édition et commentaire historique», *ΑΔ* 35 (1980), Α΄, Μελέτες [1986], 246-247 αριθ. 1, πίν. 58a-b. Δ. Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης. Βυζαντινή καστροκτισία*, Αθήνα 2003, 49. Για τα μονογράμματα των Παλαιολόγων, βλ. P. Androudis, «Chariteau de la crypte de la basilique de Saint-Démétrios à Thessalonique avec emblèmes de la famille des Paléologues», *ΔΧΑΕ ΛΓ΄* (2012), 131-140, 134 υποσημ. 15 (με βιβλιογραφία). Στις σφραγίδες των Παλαιολόγων, μετά το βαπτιστικό όνομα αναγράφεται συνήθως ο τίτλος του δεσπότη ή αυτοκράτορα και έναρθρο το οικογενειακό όνομα, π.χ. «Μιχαήλ δεσπότης ό Παλαιολόγος», βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Σφραγίδες τών τελευταίων Παλαιολόγων και τών περὶ αὐτούς», *ΝΕ* 1 (1904), 416-432. G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, 1/1, Βασιλεία 1972, 111-127 αριθ. 120-127, 128bis¹, Plates, πίν. 29-31. Ch. Stavrakos, «The byzantine and post-byzantine lead seals and minor objects from the monastery of the Dormition of the Virgin (Zerbitsa) at Xerokampi of Lakonia», *Οὐ δῶρόν εἰμι τὰς γραφὰς βλέπων νόει, Mélanges Jean-Claude Cheynet, TM* 21/2(2017), 764-768. Στη σφραγίδα που συνοδεύει αργυρόβουλλο ορισμό (του 1433) του δεσπότη

ασφάλεια στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο¹⁰³ και συνδέεται με εργασίες ενίσχυσης της οχύρωσης στην ακρόπολη¹⁰⁴, για τις οποίες υπάρχει σαφής μνεία στον αργυρόβουλλο ορισμό που απέλυσε ο δεσπότης τον Δεκέμβριο του 1442 για τη Μονεμβασία μετά από αίτημα των κατοίκων. Στο αργυρόβουλλο αυτό ορίζεται ότι οι εισφορές από το «κοιμέριον» και το «άβιωτίκιον» θα διατίθενται «εις ανάκτισιν και οχύρωσιν και ασφάλειαν τοῦ τοιούτου κάστρου τῆς Μονεμβασίας»¹⁰⁵. Επισημαίνεται ότι ο Θεόδωρος Β΄, από τη στιγμή που ανέλαβε την άσκηση των καθηκόντων του στη διοίκηση του Δεσποτάτου, μετά την αναχώρηση το 1416 του πατέρα του, αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, κατέβαλλε συνεχώς προσπάθειες για την αμυντική θωράκιση των κτήσεών του μπροστά στην τουρκική απειλή¹⁰⁶. Αντίθετα, απουσιάζει οιαδήποτε μνεία για την εκτέλεση οχυρωματικών εργασιών στον Μοριά, και μάλιστα στη Λακωνία, με μέρμινα του Θεοδώρου Α΄ (1382-1407), σε μια περίοδο που οι ιστορικές συνθήκες δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές για αυτόν, λόγω της διαμάχης

Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου αναγράφεται «Θεόδωρος ἐν Χ(ριστ)ῶ τῷ Θ(ε)ῶ εὐσεβῆς δεσπότης πορφυρογέννητος ὁ Παλεολόγος», βλ. Λάμπρος, «Σφραγίδες», ό.π., 421. Stefec, «Argyrobull», ό.π. (υποσημ. 100), 815-816, πίν. IIIa-b.

¹⁰³ Α. Μπακούρου – Γ. Σκάγκου – Ν. Σκάγκος, *Περιήγηση στη Μονεμβασία*, ΥΠΠΟ – 5η ΕΒΑ, Αθήνα 2005, 9, εικ. 1. Μπακιριτζής, «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων», ό.π. (υποσημ. 67), 150, όπου όμως αναπαράγει την εσφαλμένη περιγραφή του πώρινου προβόλου ως μαρμαρίνου κιονοκράνου από τον Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 206, 207 εικ. 220.

¹⁰⁴ Το δυτικό, ανατολικό και νότιο τμήμα του περιβόλου έχει υπερυψωθεί περί τα 2 μ. και δύο ορθογώνια διαμερίσματα που καλύπτονταν με μονόρριχη κεραμοπή στέγη, έχουν κατασκευαστεί εξωτερικά σε επαφή με το βορειοανατολικό τμήμα της οχύρωσης. Η τοιχοποιία είναι αργολιθοδομή, πωρόλιθοι και βήσαλα, τα οποία παρεμβάλλονται ατάκτως ανάμεσα στους αρμούς των λίθων και ενίοτε περικλείουν τους λίθους κατά το αμελές πλινθοπερικλειστο σύστημα, βλ. Ν. Ι. Σκάγκος, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία. Μνημειακή τοπογραφία* (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Α΄, Ιωάννινα 2001, 366 Β΄, πίν. 84β. Βλ. και Καλλιγά, *Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 85), 214-216, 215 σχ. 12-4.

¹⁰⁵ Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, ό.π. (υποσημ. 18), 174-175, κυρίως 175. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée, I. Histoire politique*, Παρίσι 1932. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, Variorum, Λονδίνο 1975, 214-215. Schreiner, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 19), 163. Καλλιγά, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 18), 244-248, 354 αριθ. 31.

¹⁰⁶ Zakythinos, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 105), 180 κ.ε. Για την

Εικ. 29. Κεντρικός πύργος, εγχάρακτο μονόγραμμα στη δυτική όψη.

του με τους τοπικούς άρχοντες, τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε και τη ρευστή πολιτική και στρατιωτική κατάσταση¹⁰⁷.

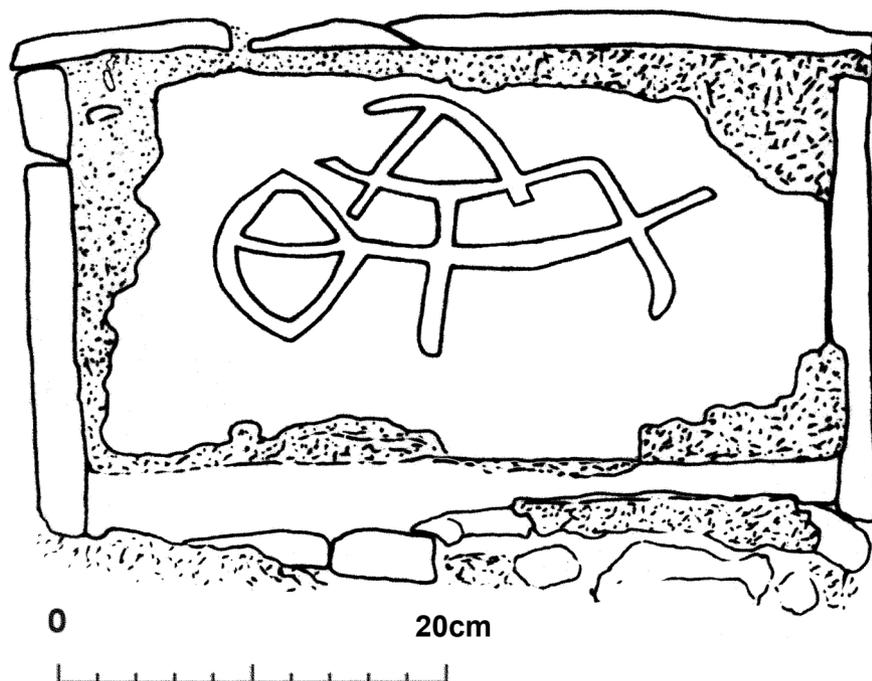
Στο πλαίσιο της πολιτικής που ακολούθησε ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος για τη διασφάλιση των κητεσιών του έναντι των Τούρκων, οι οχυρωματικές εργασίες που προώθησε στη διάρκεια της δεσποτείας του φαίνεται

οικοδομική δραστηριότητα στον Μυστρά και το Λεοντάρι, στη διάρκεια της δεσποτείας του Θεοδώρου Β΄, βλ., αντίστοιχα, Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, ό.π. (υποσημ. 80), 37 και Λούβη-Κίζη, «Ο ναός των Αγίων Αποστόλων», ό.π. (υποσημ. 85), 112-114, κυρίως 112.

¹⁰⁷ Zakythinos, *Morée*, ό.π. (υποσημ. 105), 125-165, κυρίως 158-160. J. Chrysostomides, «Historical introduction», *Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, Λόγος επίτάξιος*, ό.π. (υποσημ. 99), 15-25, κυρίως 20-24. F. Leonte, «A Brief “History of the Morea” as Seen through the Eyes of an Emperor-Rhetorician: Manuel II Palaiologos’s Funeral Oration for Theodore, Despot of the Morea», *Viewing the Morea*, ό.π. (υποσημ. 34), 403-412, 417. Βλ. επίσης Ν. Βασιλοπούλου, «Οὐ γὰρ δὴ μετριώτεροι τῶν Ἑσπερίων ἔχθρῶν οἱ παρὰ τῆς Ἀνατολῆς ὀρμώμενοι Τούρκοι: Ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος και η Πελοπόννησος στα τέλη του 14ου αιώνα», *Εῶνα και Εσπέριος* 8 (2008-2012), 325-351, κυρίως 336, 342, 344, 346, 347.

ὅτι δεν περιορίστηκαν στη Μονεμβασία, αλλά επεκτάθηκαν και στην περιφέρεια της πόλης, σε μια προσπάθεια για αποτελεσματική ενίσχυση της αμυντικής γραμμής. Αυτό συνάγεται από την επιγραφική μαρτυρία στο οχυρό της Ζαραφώνας, το οποίο θα πρέπει να κατασκευάστηκε περί το 1442 με μέριμνα του δεσπότη. Είναι πολύ πιθανό το οχυρό να αποτέλεσε και εποχικό ενδιαίτημα του Θεοδώρου Β΄, σε μια ορεινή, δασώδη περιοχή, που προσέφερε τη δυνατότητα αναψυχής και κνηγιού. Το πλίνθινο γράμμα Δ¹⁰⁸, που σώζεται παρά

¹⁰⁸ Πλίνθινο γράμμα δέλτα του αλφαβήτου εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Ασωμάτων στο Κουλούμι της Μάνης (αρχές 11ου αιώνα), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 141), Αθήνα 1995, 102, 105 εικ. 6. Για τη μορφολογία του γράμματος δέλτα σε επιγραφές και κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις, βλ. ενδεικτικά Ν. Κ. Μoutsopoulos, «La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce», *Cyrrillomethodianum* III, Θεσσαλονίκη 1975, 58, 60, 74, 75, κυρίως 77-79. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, ό.π. (υποσημ. 38), 144-145, σχ. 11. Τ. Papamastorakis, «The Iconographic Program of the South Portico of the Hodegetria Church, Mystras», *Viewing the Morea*, ό.π. (υποσημ. 34), 394-395.

Εικ. 30. Κεντρικός πύργος, σχεδιαστική απεικόνιση εγχάρακτου μονογράμματος στη δυτική όψη.

την πύλη του οχυρού, στο βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου, πάνω από μια οπή ικριώματος, πιθανότατα σχετίζεται και αυτό με τον δεσπότη.

Στα τέλη του 15ου αιώνα οι Τούρκοι προέβησαν στην καθαίρεση των επάλξεων του περιβόλου και στην αχρήστευση του κεντρικού πύργου, ενώ αργότερα, κατά τα μέσα του 16ου αιώνα, μετά τη λήξη τριών διαδοχικών βενετοτουρκικών πολέμων, προχώρησαν στην επισκευή του κεντρικού πύργου. Από πλευράς κατασκευής (ορθογώνια παράθυρα, τυφειοθυρίδες, καταχύστρες και τοιχοποιία) διαπιστώνεται ομοιότητα με οχυρωματικά έργα της πρώτης τουρκοκρατίας στη χερσόνησο του Μαλέα, όπως οι δύο πύργοι στο Κουλεντιανό και Λυριώτικο ακρωτήριο (γνωστοί ως Κουλεντιανός Πύργος και Πύργος του Φονιά, αντίστοιχα)¹⁰⁹,

¹⁰⁹ Ν. Ι. Σγάγκος, «Κυπαρίσσι Λακωνίας. Αρχαιολογική έρευνα», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, ό.π. (υποσημ. 42), 462 σημ. 59. Για τον Πύργο του Φονιά έχει προταθεί χρονολόγηση στην περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας (1690-1715) [Α. Μπακούρου – Κ. Διαμαντή, «Πύργος του Φονιά», *ΑΔ* 56-59, ό.π. (υποσημ. 28), 350] ή μετά τον 16ο αιώνα (Κ. Ασλανίδης – Χ. Πινάτσι, *Μελέτη συντήρησης και αποκαταστάσεως*

Πύργου Ελίκας Δήμου Βοιών Λακωνίας, Δεκέμβριος 2007, 3). Επισημαίνεται ότι η πρώτη γνωστή μνεία του Κουλεντιανού Πύργου και του Πύργου του Φονιά γίνεται στον κώδικα του Francisco Muazzo, του 1695, που φυλάσσεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη («Storia della Guerra tra Veneti e Turchi, 1684-1696», BM, Ms. It. VII, 172/8.187, φ. 366). Επίσης, σημειώνονται σε βενετικό χάρτη του 1707 (Γ. Τόλιας, «Εικόνες της διοικητικής συγκρότησης του “Βασιλείου του Μοριά”». Τρεις χειρόγραφοι βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, 1692-1707», *Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17ου – αρχές 18ου αιώνα*, από τη Συλλογή του Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας, επιστ. επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering, MIET, Αθήνα 2018, 104, 110). Από κατασκευαστικής απόψεως, οι δύο πύργοι θα πρέπει να χρονολογηθούν στα τέλη του 16ου αιώνα. Η κατασκευή τους εντάσσεται στο πλαίσιο της μέριμνας που έλαβαν οι Τούρκοι για τον έλεγχο των παράκτιων ευρύτερων θέσεων, με σκοπό την ασφάλεια της περιοχής της Μονεμβασίας. Ενδεικτική για αυτό είναι η μαρτυρία του G. Albrizzi (*Esatta notizia del Peloponneso volgamente penisole della Morea divisa in otto provincie*, Βενετία 1687, 108, 109) αναφορικά με την κατασκευή προμαχώνα εξωτερικά του δυτικού τείχους της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας, στη θέση Ταμπακαριά: «[...] fuori del Borgo v' è un forte fabricato da Turchi, per afficurar li legni di Porto». Βλ. επίσης V.M. Coronelli, *Isolario descrizione geografico-historica, sacro-profana, antico-moderna, politica naturale e poetica, mari, golfi, seni piagge, porti, barche pesche, promontory, monti,*

ο πύργος ανάμεσα στους όρμους της Παλαιάς Μονεμβασίας και του Κρεμμυδιού¹¹⁰, το μικρό παράκτιο οχυρό στο Κυπαρίσι (τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα)¹¹¹ και το ανατολικό τείχος της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας (μέσα 17ου αιώνα)¹¹². Το έτος 1554, οπότε γίνεται

boschi fiumi, laghi, stagni, bagni, vulcani, miniere [...], Π, Βενετία 1696, 190. Το εν λόγω οχύρωμα έχει χρονολογηθεί γενικώς στην περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, ό.π., (υποσημ. 85), 214. Δεδομένου ότι απεικονίζεται σε βενετικά σχέδια των ετών 1653 και 1655 [Ν. Ι. Σκάγκος, «Το ανατολικό τείχος στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008)», *ΔΧΑΕΛΓ* (2012), 90εικ. 7, 91εικ. 8], terminus post quem για την κατασκευή του θα πρέπει να θεωρηθεί το 1564, οπότε οι Τούρκοι, θορυβημένοι από την προσπάθεια των Ιπποτών της Μάλτας να εισβάλουν στην πόλη, προέβησαν σε οχυρωματικές εργασίες, βλ. σχετ. F. W. Hasluck, «§2 – The promontory of Malea and Epidaurus Limera», A. J. B. Wace – F. W. Hasluck, «Laconia. II – Topography. South-eastern Laconia», *BSA* 14 (1907-1908), 177. Andrews, *Castles*, ό.π. (υποσημ. 5), 208. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, ό.π., 216.

¹¹⁰ Σκάγκος, «Κυπαρίσι», ό.π. (υποσημ. 109), 462 σημ. 59. Πρόκειται για σχεδόν τετράγωνο στην κάτοψη πύργο (έξωτ. διαστ. 5,20×4,95 μ., πάχ. τοίχου 0,86 μ., μέγ. σωζ. ύψος 6,50 μ.), που είχε δύο στάθμες, ισόγειο και καμαροσκέπαστο όροφο, όπως ο Πύργος του Φονιά και ο Κουλεντιανός Πύργος. Πρβλ. Π. Σκάγκου, «Πύργος στην “Παλαιά Μονεμβασία”», *ΑΔ* 60 (2005) Χρονικά Β'1 [2013], 295, όπου το κτήριο χρονολογείται γενικώς στους μεταβυζαντινούς χρόνους και αναφέρεται εσφαλμένως ότι έχει κυκλική κάτοψη.

¹¹¹ Σκάγκος, «Κυπαρίσι», ό.π. (υποσημ. 109), 461-462, 483 πίν. 12, 495 εικ. 18.

¹¹² Σκάγκος, «Το ανατολικό τείχος», ό.π. (υποσημ. 110), 81-92, κυρίως 83-84, 90-91.

μνεία του πύργου της Ζαραφώνας στον χώρο του Battista Agnese, μπορεί να θεωρηθεί terminus ante quem για τη χρονολόγηση των οικοδομικών επεμβάσεων στο οχυρό, στο πλαίσιο της προσπάθειας των Τούρκων να αναδιοργανώσουν τον έλεγχο και την άμυνα της λακωνικής χερσονήσου μετά την εδραίωση της κυριαρχίας τους στον Μοριά, που σηματοδοτείται με το τέλος του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου και την κατάκτηση της Μονεμβασίας το 1540¹¹³.

Τα τυπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του οχυρού της Ζαραφώνας συνιστούν πολύτιμο συγκριτικό υλικό για την καλύτερη δυνατή χρονολογική προσέγγιση και άλλων οχυρώσεων, για τις οποίες δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία. Το οχυρό συγκαταλέγεται στα ελάχιστα έργα υψηλών αξιώσεων οχυρωματικής στον Μοριά, που χρονολογούνται με ακρίβεια, και καθίσταται πλέον σταθμός στη μελέτη της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής.

¹¹³ Για τη συνθήκη παράδοσης της βενετοκρατούμενης Μονεμβασίας στους Τούρκους το 1540, βλ. Χ. Α. Μαλτέζου, «Άγνωστοι ειδήσεις (1539-1540) περί Μητροφάνους Μονεμβασίας ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 32-44, κυρίως 41-42.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 13: φωτ. Γ. Νίκας. Εικ. 2, 6, 15-16, 19, 20-21, 22, 29: φωτ. Ν. Ι. Σκάγκος. Εικ. 3-5, 7-12, 17-18, 21, 23-28: σχέδια Γ. Νίκα. Εικ. 14, 30: σχέδια Ν. Ι. Σκάγκου.

THE FORTRESS OF ZARAPHONA ON PARNON, LACONIA

The fortress of Zaraphona is built on a low hill (alt. 748 m.) of Mount Parnon, about 2 km south of the modern settlement – Byzantine *Seraphon*, as recorded in a chrysobull of the emperor Andronikos II Palaiologos (1301) and in an argyrobull of the despot Theodore I Palaiologos (1391/2). Its location is a key point for the supervision of the pass from the plateau of Geraki to the region of Tsakonia, which belonged to the territory of Monemvasia during the Byzantine period, having an uninterrupted view of Geraki, the plain of Helos and the Laconian Gulf.

The oldest traces of human activity have been found on the south and east slopes of the hill and date from the Bronze Age. Also, remains of buildings and pottery belong to an ancient settlement, dated to the Classical and Hellenistic periods. The continuity of human presence during the Byzantine era is attested by pottery found close to a well on the east slopes of the hill.

The fortress of Zaraphona has been studied by various researchers since the beginning of the 20th c. The first significant research was done by A. Bon in 1930. The architectural and photographic documentation conducted by S. Mamaloukos in 2008 has formed the basis of a thorough study of the monument. Based on the description and analytical examination of the typological, structural and morphological elements of the fortress, the present study attempts to approach the construction history and architecture of the fortifications, in relation to the official architectural style of the Despotate of Morea, as well as the influences of the Frankish presence in the region.

The fortified enclosure is semi-circular, as it follows the terrain, enclosing an area of 980 m². The walls are steep, the maximum surviving height being 8 m., strengthened by four rectangular, open back towers. The remains of a crenellated parapet and a wall-walk, accessible by a stone staircase, still can be seen at the northwest side. The towers have two or three levels and

they retain traces of wooden roof terraces at the same level with the wall-walk. At the northwest tower, which has three levels (h. 10 m.), arrow slits are formed in the masonry and horizontal rows of tile fragments indicate the levels of wooden floors. The southeast tower has a vaulted cistern on the first level and arrow slits on the second; close to it, there is a latrine formed into the wall.

The central tower, which has three levels (h. 18,20 m.), maintains its original structural and morphological elements, similar to fortifications and secular buildings in Geraki and Mystras. On the first level, a vaulted cistern is connected with a water conduit. The upper floor is divided by a high arched opening in two oblong rooms, covered by two calottes resting on shallow arches and semicircular barrel-vaults. The entrance was provided by an arched door at the east side which was connected with a wooden balcony and a wooden staircase. The remains of an arrow slit and a latrine are close to an arched opening on the south side. Access from the upper floor to the third level is via a vaulted stone staircase, supported by a quadrant arch. The third level, which was covered by a groin vault, retains two arrow slits on the north side and traces of a shrine on the east. The remains of two arched openings and a latrine on the south side can also be detected. A wooden staircase, which consisted of masonry at either end, provided access to the roof terrace through a trapdoor. The masonry was repaired in a second construction phase, when new openings (two rectangular windows), rifle-holes, machicolations and crenellations were formed. Three shallow blind arches on the upper eastern side and a rectangular niche on the northeastern corner of the first level were probably intended for coats of arms. Furthermore, a series of stone corbels at the level of the roof terrace supported a wooden hoarding. It should also be remarked that wooden reinforcements and scaffoldings were used for the construction of the tower while horizontal rows of tile fragments indicate the progress of the construction.

The gate, located at the northwest wall, close to the central tower, is arched. It is crowned by a machicolation and a shallow blind arch. An arched postern-gate at the southwest wall has been blocked with masonry; at the same point an arrow slit was formed, due to a change of the initial planning. Also, a two-storey residential building was erected in contact with the southwest wall and the south side of the central tower. Its typological and morphological features are found in buildings in Geraki and Mystras (wooden saddleback roof, wooden floor on the upper level, wooden balcony on the eastern side of the upper level, latrine, entrance with an external shallow lintel and arched or rectangular storage niches).

The construction of the fortifications is the work of a skilled and experienced team of builders that responded in the best way to the demands of an eminent, powerful personality, who would have had the financial resources and/or the military power to undertake such an ambitious fortification work. According to A. Bon and K. Andrews the fortress is not Frankish and is securely dated in the period after the recapture of Laconia by the Byzantines. The recent research has distinguished two construction phases, dated respectively in the Byzantine and post-Byzantine period. The dating of the first phase is based on an incised monogram $\Theta \Delta \Pi$ (*Theodore the Despot Palaiologos* or *Theodore the Despot Porphyrogenitus*) on the west side of the central tower, which is similar to another one on the walls of the acropolis of Monemvasia. The latter is associated with the effort of the despot Theodore II Palaiologus to reinforce the fortifications of Monemvasia, according to an argyrobullus horismos of 1442, and consequently the defense in the wider territory of the city, including Zaraphona.

During the First Venetian-Turkish War (1463-1479)

the fortress of Zaraphona came under Venetian rule, but after the peace treaty (April 1479) it was awarded to the Turks. In 1483, a few years before the outbreak of the Second Venetian-Turkish War (1499-1503), the Turks had already begun the destruction of the fortifications at Zaraphona and other places, in order to eliminate the possibility of any resistance close to the border between their possessions and Venetian-occupied Monemvasia. At that time the crenellations of the enclosure were damaged and the central tower fell into disuse. However, it was repaired by the new rulers of the Morea, the Turks, most probably after the end of the Third Venetian-Turkish War and the conquest of Monemvasia in 1540. The year 1554, when the fortress of Zaraphona is mentioned as *torre de Sarofona* on the map of Battista Agnese, can be considered a terminus ante quem for the repairs to the tower. Furthermore, typological and structural elements of the tower (rectangular windows, rifle-holes, machicolations and masonry) are associated with the fortifications of the first Turkish period in the area of Monemvasia.

The typological, structural and morphological elements of the fortress of Zaraphona are valuable comparative material for the chronology of other fortifications, for which there are no sufficient data. The fortress is one of the few high demanding fortifications in the Morea, precisely dated, and is now becoming a point of a reference in the study of defensive architecture.

*Giorgos K. Nikas,
MSc architect NTUA,
geonikas21@gmail.com*

*Nektarios I. Skagkos,
MSc archaeologist,
nekskag@yahoo.gr*